

Voorlezen in de kinderopvang

ONDERZOEKSRAPPORT 2016

KANTAR PUBLIC

o n d e r z o e k s p u b l i c a t i e

Lezen

STICHTING LEZEN

Voorlezen in de kinderopvang

Onderzoeksrapport 2016

STICHTING LEZEN

Colofon

Stichting Lezen
Nieuwe Prinsengracht 89
1018 VR Amsterdam
020-6230566
www.lezen.nl
info@lezen.nl

Auteurs

Manuel Kaal, Suzanne Plantinga, Elmara Bemer (Kantar Public)

Vormgeving cover

Lijn 1 Haarlem, Ramona Dales

Citeren als: Kantar Public (2017). *Voorlezen in de kinderopvang: onderzoeksrapport 2016*. Amsterdam: Stichting Lezen.

Inhoud

Voorwoord.....	1
Managementsamenvatting.....	2
1 Inleiding.....	3
2 Het voorleesklimaat in de kinderopvang.....	6
3 Voorlezen in beleids- en werkplannen	12
4 Collectie en presentatie.....	15
5 Het voorleesritueel.....	20
6 Deskundigheidsbevordering	31
7 Samenwerking	38
8 BoekStart in de kinderopvang.....	41
9 Conclusie	44

Voorwoord

In Nederland brengen meer dan 300.000 jonge kinderen één of meer dagen per week door in de kinderopvang. Stichting Lezen vindt het belangrijk dat deze kinderen niet alleen thuis, maar ook in de kinderopvang veel met boekjes en verhaaltjes in aanraking komen. Dat vergroot hun kans om uit te groeien tot fervente en vaardige lezers, ongeacht hun vertrekpunt.

Met het programma BoekStart in de kinderopvang wil Kunst van Lezen het voorleesklimaat binnen kinderopvangcentra op structurele wijze verbeteren. De praktijkervaring tot nu toe is positief. De Bibliotheek werkt veel nauwer samen met de kinderopvang en dat bevalt beide partijen goed. Het voorleesplan en de voorleescoördinator zijn het cement van het programma en bieden de continuïteit voor het beleid in de toekomst.

Iedere vier jaar voert Stichting Lezen in samenwerking met Kantar Public onderzoek uit naar de stand van zaken van voorlezen in de kinderopvang: hoe is het gesteld met het voorleesbeleid en de voorleespraktijk van Nederlandse kindercentra? Vier jaar geleden keken we voor het eerst naar locaties met en zonder BoekStart. Het programma had potentie, zo bleek, maar stond nog in de kinderschoenen. Nu, vier jaar later, doet 15,5% van de kinderopvanglocaties mee en kunnen we een betere vergelijking maken.

Met de resultaten van het onderzoek kunnen we zeer tevreden zijn: BoekStartlocaties tonen zich zowel op de groepen als in hun beleid bewust van het grote belang van voorlezen. Maar dat betekent niet dat we achterover kunnen leunen. Het geeft ons vertrouwen dat het programma goed in elkaar zit. Maar er is altijd ruimte voor verbetering. De uitvoering van BoekStart in de kinderopvang vraagt op een aantal onderdelen om extra aandacht en geeft focus voor de komende tijd. Wij werken vol goede moed verder aan dit kansrijke en noodzakelijke programma.

Gerlien van Dalen
Directeur Stichting Lezen

Managementsamenvatting

Doel van het onderzoek

Stichting Lezen brengt iedere vier jaar in samenwerking met Kantar Public het voorleesklimaat van Nederlandse kindercentra (kinderdagverblijven en peuterspeelzalen) in kaart. Eind 2016 is de meest recente editie van dit onderzoek uitgevoerd. Specifieke aandacht ging dit keer uit naar het programma BoekStart in de kinderopvang: verschillen instellingen die aan dit programma deelnemen van instellingen die dit niet doen?

Onderzoeksopzet

Het onderzoek bestond uit twee fasen; een kwalitatieve en een kwantitatieve fase. In de kwalitatieve fase werden diepte-interviews gehouden met acht medewerkers in de kinderopvang. Voorafgaand aan de interviews hielden deze medewerkers een week lang een digitaal dagboek bij. In de kwantitatieve fase zijn 239 managers en 314 pedagogisch medewerkers middels een enquête ondervraagd over het voorleesklimaat in hun instelling.

Belangrijkste bevindingen

Op veel kindercentra is het goed gesteld met het voorleesklimaat; verankering in beleid kan beter
Pedagogisch medewerkers en managers vinden regelmatig voorlezen belangrijk, en voorlezen gebeurt in de meeste gevallen dan ook vaak. Voorlezen is in de kindercentra een actieve bezigheid. Er is sprake van een uitgebreid voorleesritueel en veel verwerking naar aanleiding van het voorlezen. Het lijkt soms echter nog wel te ontbreken aan de randvoorwaarden van een goed voorleesklimaat. Er gebeurt veel in de groep, maar er wordt minder aandacht besteed en ook minder belang gehecht aan de verankering van voorlezen in beleid. Juist dit soort factoren zorgt ervoor dat het voorleesklimaat ook op lange termijn goed geborgd wordt.

BoekStart in de kinderopvang: meer aandacht voor beleid, gevolgen voor de praktijk

In BoekStart-instellingen is voorlezen vaker dan bij de overige instellingen verankerd in beleid: zij hebben vaker een voorleescoördinator, een apart voorleesplan, een geormerkt boekenbudget, meer pedagogisch medewerkers die een voorlees- of taalstimuleringscursus hebben gevolgd en een sterkere samenwerking met de bibliotheek. Deze structurele aanpak voor voorlezen, ook beleidsmatig, lijkt ervoor te zorgen dat het er in BoekStart-instellingen ook op de groep daadwerkelijk iets anders aan toe gaat: er wordt vaker voorgelezen, ook vaker aan baby's, en het voorleesritueel en de verwerking naar aanleiding van het voorlezen zijn uitgebreider. Er is bovendien meer aandacht voor taalzwakke kinderen en ouderbetrokkenheid.

Verbeteringsmogelijkheden voor het BoekStart-programma

Hoewel er op BoekStart-instellingen sprake is van een (zeer) positief voorleesklimaat, legt dit onderzoek een aantal aandachtspunten bloot. Iedere instelling die werkt met BoekStart zou een voorleescoördinator en een voorleesplan moeten hebben (dit zijn vaste elementen van het programma). Dit is echter niet altijd het geval. En hoewel er bij BoekStart-instellingen ten opzichte van de overige instellingen relatief veel aandacht wordt besteed aan ouderbetrokkenheid en extra ondersteuning van taalzwakke kinderen, is deze aandacht in absolute zin nog steeds redelijk beperkt. Er valt winst te behalen in zowel het verbeteren van deze aspecten in de kindercentra als in de bewustwording bij kindercentra dat deze aspecten bijdragen aan een beter voorleesklimaat.

1 Inleiding

Stichting Lezen zet zich in voor het verbeteren van het leesklimaat en de leescultuur in Nederland. Als onderdeel van het algemene lees- en literatuurbeleid van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) legt Stichting Lezen zich toe op het bevorderen van het lezen onder kinderen en jongeren. Stichting Lezen streeft ernaar om het leesplezier al in een vroeg stadium bij haar doelgroep te kweken.

Eén van de leesbevorderingsprojecten die Stichting Lezen uitvoert, is BoekStart in de kinderopvang. BoekStart in de kinderopvang is in 2011 van start gegaan als onderdeel van het programma Kunst van Lezen, en is sinds 2016 onderdeel van het landelijke actieprogramma Tel Mee Met Taal. Het doel van BoekStart in de kinderopvang is ervoor te zorgen dat er binnen Nederlandse kinderopvanginstellingen structureel aandacht wordt besteed aan voorlezen aan kinderen van 0 tot 4. Stichting Lezen vindt het belangrijk dat BoekStart bij veel kinderopvanginstanties en peuterspeelzalen geïntroduceerd wordt om zo het leesplezier van de allerjongsten aan te wakkeren.

Hoofdvragen onderzoek

Stichting Lezen voert i.s.m. Kantar Public (voorheen TNS NIPO) vierjaarlijks een stand van zaken-onderzoek uit naar het voorleesbeleid en de voorleespraktijk van Nederlandse kinderopvanginstellingen. Het in kaart brengen van het algemene voorleesklimaat is voor Stichting Lezen een belangrijke doelstelling. Gezien de grote groei van het programma BoekStart in de kinderopvang wordt bij deze editie van het onderzoek echter ook specifiek ingezoomd op eventuele verschillen tussen instellingen mét en instellingen zonder BoekStart.

Stichting Lezen onderzoekt in hoeverre er praktijkverschillen en verschillen in het voorleesbeleid zijn tussen instellingen (kinderdagverblijven en peuterspeelzalen) die deelnemen aan BoekStart en instellingen die dit niet doen. Deze vraag staat centraal in het onderzoek. De resultaten van dit onderzoek moeten inzicht geven in waar Stichting Lezen zich de komende beleidsperiode op kan gaan richten. Daarnaast dienen de uitkomsten ook als verantwoording wat betreft een efficiënt besteding van middelen.

Onderzoeksmethode

Het onderzoek bestond uit twee fasen: een kwalitatieve en een kwantitatieve fase. De kwalitatieve fase bestond uit acht diepte-interviews: drie interviews met pedagogisch medewerkers en één met een locatiemanager van kinderdagverblijven (KDV), en vier interviews met pedagogisch medewerkers van peuterspeelzalen (PSZ). De interviews vonden plaats op kantoor bij Kantar Public. Voorafgaand aan de interviews hebben de deelnemers een week lang een digitaal dagboek bijgehouden tijdens hun werk in het kinderdagverblijf of de peuterspeelzaal. De output van dit dagboek is gebruikt als input voor de interviews.

Eén van de belangrijkste inzichten uit het kwalitatief onderzoek is dat het voorlezen bij kinderdagverblijven en peuterspeelzalen in principe goed op orde is. De kwantitatieve resultaten die u in dit rapport aantreft, ondersteunen deze bevinding. Echter, er valt nog wel een slag te maken op het gebied van professionalisering. Voorlezen komt nog relatief weinig voor in de (beleids)plannen.

Samenstelling van de voorleesgroepen en de plek van voorlezen zijn dan ook niet vooraf gedefinieerd. Het moment van voorlezen staat vaak wél vast. De voorleesmomenten zijn gekoppeld aan bepaalde thema's. Binnen de instellingen staat het thema centraal; het boek is een onderdeel van het thema waarbinnen meerdere activiteiten plaatsvinden.

De kwalitatieve interviews en het kwantitatieve onderzoek uit 2012 vormden de basis voor de vragenlijst in het kwantitatieve onderzoek. In deze fase zijn 239 managers en 314 pedagogisch medewerkers ondervraagd over het voorleesklimaat in hun instelling, de boekencollectie, het voorleesritueel, het beleid rondom voorlezen, de samenwerking met bibliotheken en de deskundigheidsbevordering. Het veldwerk vond online plaats in de periode 23 november tot en met 27 december 2016. De respondenten waren afkomstig uit TNS NIPObase, geworven via het BoekStart-bestand van Kunst van Lezen of geworven via gegevens afkomstig van de Kamer van Koophandel. Iedereen heeft de vragenlijst – die ongeveer 15 minuten aandacht vroeg – online ingevuld. De verdeling over verschillende doelgroepen is zoals in onderstaande tabel.

	Kinderdagverblijf		Peuterspeelzaal		<i>Totaal</i>
	Ja	Nee	Ja	Nee	
BoekStart-deelnemer?					
▪ manager	38	173	7	21	239
▪ pedagogisch medewerker	36	177	11	90	314

Op dit moment doet ongeveer 16,3% van de Nederlandse kinderopvanginstellingen mee aan BoekStart in de kinderopvang. De resultaten in dit onderzoek vormen daarmee een redelijk goede afspiegeling van de landelijke situatie.

Verder ingezoomd op de ondervraagden, zien we het volgende. Meer dan de helft van de managers (59%) is manager bij een zelfstandig centrum. Bij ongeveer de helft van de managers (51%) verblijven dagelijks minder dan 20 kinderen. Bij een op de vijf (20%) verblijven meer dan 100 kinderen. Deze managers zijn dan, vanzelfsprekend, vaker werkzaam bij een koepelorganisatie. Bijna de helft van de groepen zijn verticaal (leeftijden gemengd) ingedeeld. Iets meer dan een vijfde (22%) is alleen horizontaal (in leeftijdsgroepen) ingedeeld. Een groep van gelijke grootte combineert horizontale en verticale groepen.

Bijna twee derde van de pedagogisch medewerkers (66%) geeft aan te werken met groepen van 10 tot 15 kinderen. Meer dan een kwart (28%) van de pedagogisch medewerkers geeft aan minder dan 10 kinderen 'onder zich' te hebben. Meertaligheid blijkt veelvoorkomend te zijn. Iets meer dan een kwart van de pedagogisch medewerkers (28%) geeft aan dat er alleen Nederlandstalige kinderen op de dagopvang aanwezig zijn. In meer dan een op de drie gevallen (38%) zijn er kinderen uit drie of meer taalgemeenschappen aanwezig.

Leeswijzer

Dit rapport bespreekt de resultaten van het kwantitatieve onderzoek. Allereerst wordt in een samenvatting antwoord gegeven op de twee belangrijkste vragen van dit onderzoek: wat zijn de effecten van BoekStart in de kinderopvang, en waar moet Stichting Lezen zich de komende jaren op richten om het programma succesvoller te maken? Vervolgens worden onderwerpen per hoofdstuk behandeld, waarin we, waar mogelijk en relevant, een vergelijking maken met eerdere metingen (2008 en 2012), tussen instellingen (KDV versus PSZ) of tussen doelgroepen (managers versus pedagogisch medewerkers). Op enkele plekken in het rapport worden passages uit het kwalitatieve rapport gebruikt ter illustratie. Het volledige rapport van de kwalitatieve fase is via de site van Stichting Lezen te downloaden.

2 Het voorleesklimaat in de kinderopvang

In dit hoofdstuk gaan we in op hoe het voorleesklimaat in de kinderopvang wordt beleefd door de managers en pedagogisch medewerkers die er werken. Allereerst is te zien dat het voorleesklimaat op nagenoeg alle kindercentra zeer positief wordt beoordeeld. Deelnemers van het BoekStart-programma zijn nog vaker zeer positief.

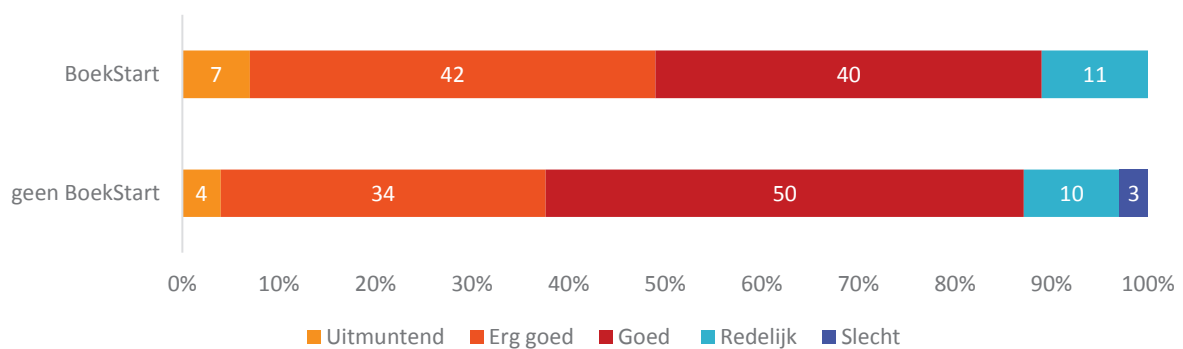
Managers van BoekStart-locaties vaker zeer positief over voorleesklimaat

Bijna iedere manager van een kindercentrum beoordeelt het voorleesklimaat op z'n minst als goed. Daarom kijken we vooral naar welke managers het voorleesklimaat als erg goed of uitmuntend beoordelen. BoekStart-locaties verschillen hierin positief van locaties waar men niet deelneemt aan BoekStart. Op locaties waar men deelneemt aan BoekStart is het aandeel zeer positieve waarderingen hoger dan op locaties waar men niet deelneemt (49% versus 38% uitmuntend of erg goed voorleesklimaat).

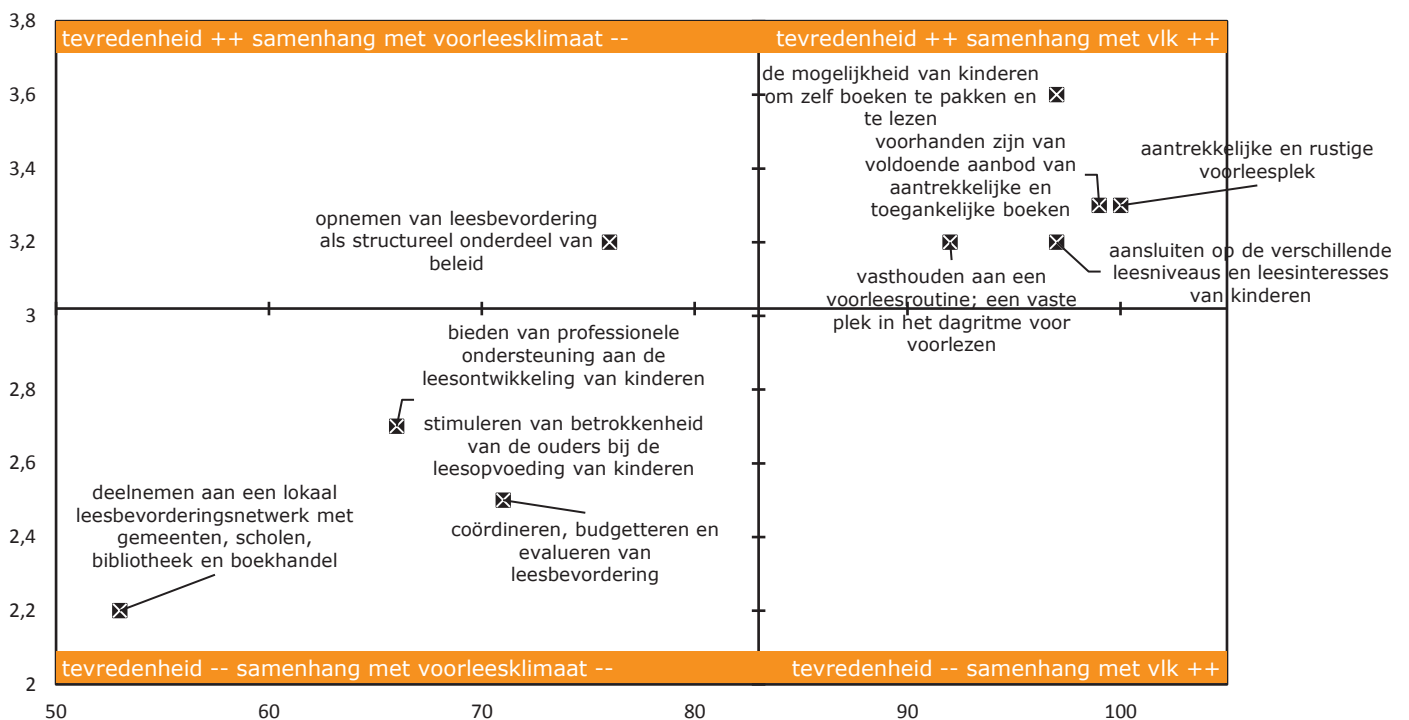
1 | Beoordeling van het voorleesklimaat door managers

Vervolgens kijken we naar allerlei aspecten van het voorleesklimaat. Een goed voorleesklimaat bevat volgens Stichting Lezen de elementen uit onderstaande matrix. Aan managers is gevraagd hoe zij hun kindercentrum beoordelen op deze aspecten (op een vijfpuntsschaal van 'uitmuntend' tot 'slecht'). Vervolgens is de samenhang berekend met hun oordeel over het voorleesklimaat in het algemeen, waarmee we kunnen zien in hoeverre managers (onbewust) de associatie maken tussen een bepaald aspect en het algemene voorleesklimaat. Die analyse resulteert in de volgende prioriteitenmatrix, die input geeft voor beleidskeuzes van Stichting Lezen.

2 | Prioriteitenmatrix kindercentra (totaal)

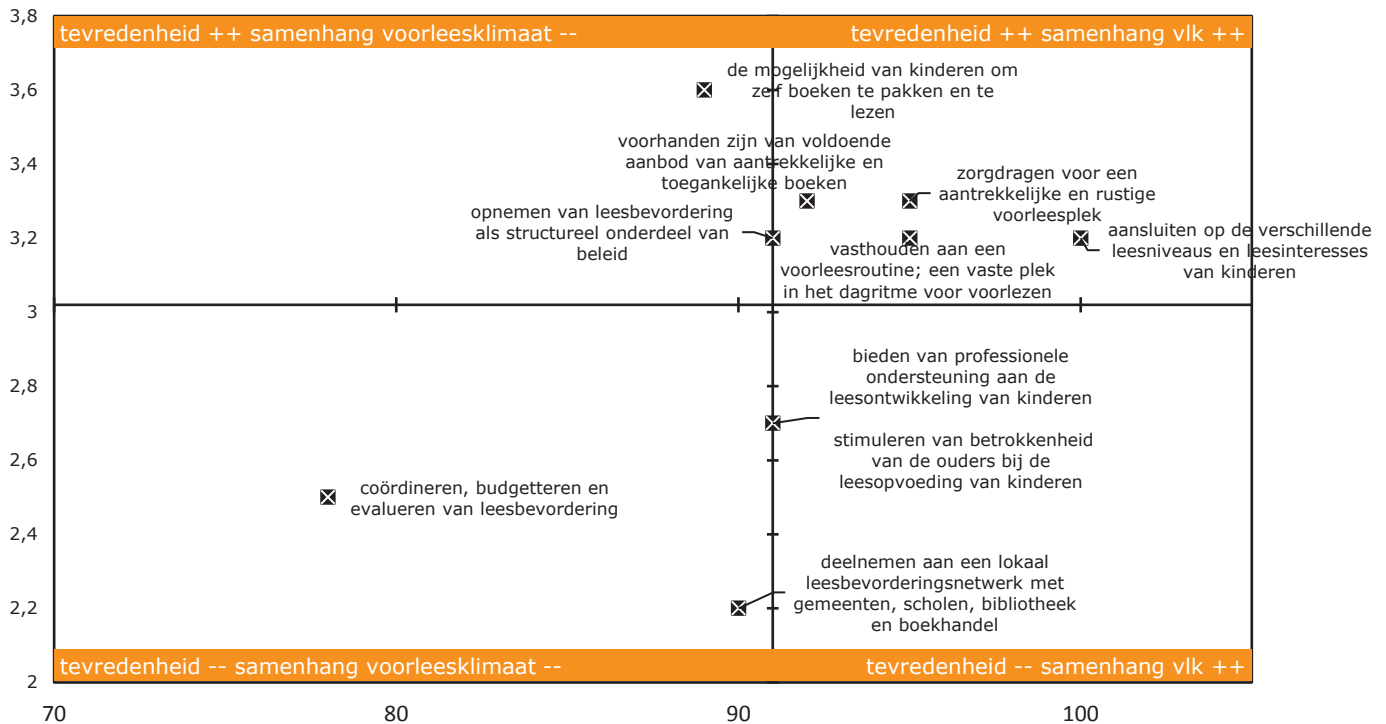

Zaken waar managers bovengemiddeld tevreden over zijn en die ook in hun ogen bijdragen aan een goed voorleesklimaat, zijn de vrijheid voor kinderen om zelf boeken te pakken, een rustige voorleesplek, voldoende leuke boeken, aansluiten op het niveau en interesse van kinderen en vasthouden aan een voorleesroutine. Managers van kindercentra zien in dat deze zaken bijdragen aan een positief voorleesklimaat en beoordelen hun instelling ook goed op deze zaken.

Over een aantal punten zijn de managers kritischer: ze vinden dat hun instelling niet zo goed is in het deelnemen aan een lokaal leesbevorderingsnetwerk. Ook zijn ze kritisch over het coördineren en budgetteren van leesbevordering en het stimuleren van ouderbetrokkenheid. Deze aspecten zijn volgens de managers minder goed op orde dan de net genoemde aspecten, maar managers zien ook niet direct de relatie hiervan met een goed voorleesklimaat. Dit terwijl Stichting Lezen wél de overtuiging heeft dat dergelijke zaken een positieve werking hebben en nodig zijn om het

voorleesklimaat in een instelling te verbeteren. Over alle kindercentra bekeken, liggen hier dus de prioriteiten voor Stichting Lezen. Enerzijds zullen deze zaken beter op orde moeten komen in kindercentra, anderzijds moet het belang van deze aspecten beter benadrukt worden.

3 | Prioriteitenmatrix BoekStart-locaties

BoekStart-locaties verschillen van de overige kindercentra in het inzicht dat veel meer aspecten bijdragen aan een positief voorleesklimaat. BoekStart-locaties onderscheiden zich van andere locaties in het feit dat zij het belang van de randvoorwaarden inzien die tot een verbetering van de algemene tevredenheid van het voorleesklimaat leiden. Een goed voorbeeld hiervan is het opnemen van leesbevordering als structureel onderdeel van beleid. BoekStart-locaties erkennen het belang van de verankering van leesbevordering in beleid voor het creëren van een positief voorleesklimaat. Daarnaast valt op dat BoekStart-locaties zich nog meer onderscheiden van andere locaties door structureel vast te houden aan de voorleesroutine; een vaste plek in het dagritme voor het voorlezen. Er wordt meer waarde gehecht aan het bieden van professionele ondersteuning aan de leesontwikkeling en het voorhanden zijn van voldoende aanbod van aantrekkelijke en toegankelijke boeken.

In de grafiek hieronder zien we nogmaals dat BoekStart-instellingen ten opzichte van niet-BoekStart-instellingen vooral verschillen op aspecten zoals leesbevordering als structureel onderdeel van het beleid, het coördineren, budgetteren en evalueren van leesbevordering en het deelnemen aan een lokaal leesbevorderingsnetwerk met gemeenten, scholen, bibliotheek en boekhandel. Bovengenoemde aspecten zijn zaken die erg veel te maken hebben met het beleid rondom voorlezen. BoekStart-instellingen erkennen daarmee dat een goed voorleesbeleid uiteindelijk dus leidt tot een beter algemeen voorleesklimaat.

4 | Stellingen over het verschil tussen BoekStart en geen BoekStart *

* De antwoordcategorieën 'uitmuntend' en 'erg goed' zijn bij elkaar opgeteld.

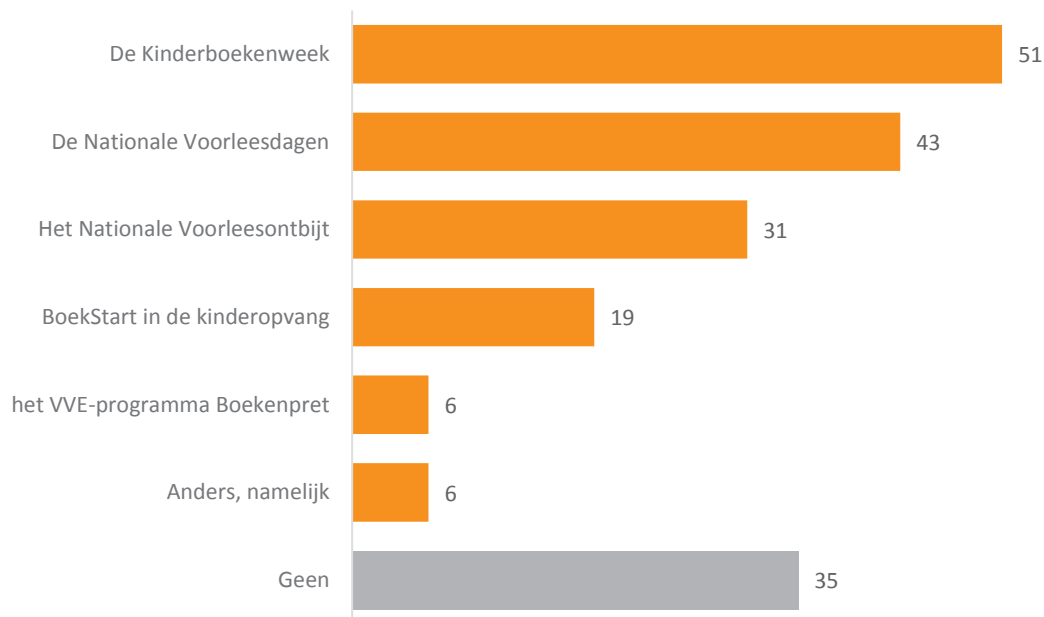
Kinderboekenweek en Nationale Voorleesdagen populairste voorleesacties

Er zijn verschillende activiteiten en voorleesacties die het instellingen relatief gemakkelijk maken om te werken aan een beter voorleesklimaat, tenminste voor een bepaalde periode. Zo geven de Kinderboekenweek en De Nationale Voorleesdagen een 'tijdelijke boost' aan voorlezen in de kinderopvang. Twee van de drie kindercentra doen aan minstens een voorleesactie mee. Het populairst zijn de Kinderboekenweek en De Nationale Voorleesdagen. Ten opzichte van 2012 is het aantal deelnemers van BoekStart gestegen.

---

5 | Deelname aan voorleesacties en programma's (managers)

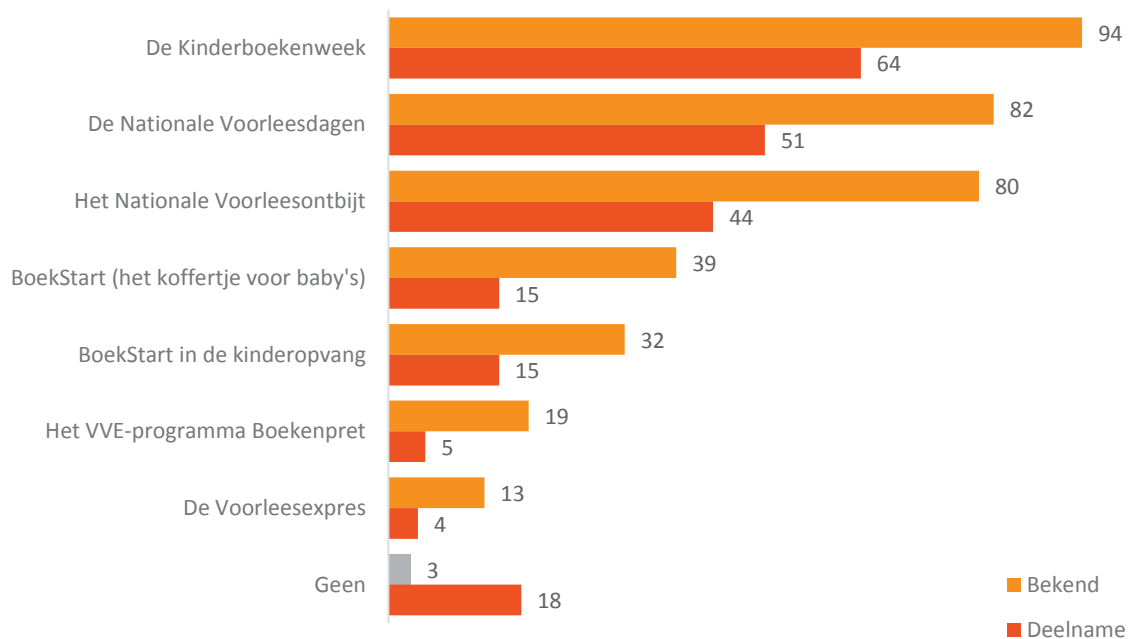

In de figuur hieronder is te zien dat er op het gebied van bekendheid van het BoekStart-programma nog veel winst te behalen valt: als voorleesactie neemt het een vijfde plaats in. Ook zit er een groot verschil tussen bekend zijn met BoekStart in de kinderopvang en daadwerkelijk eraan deelnemen: de helft van de pedagogisch medewerkers die bekend is met het programma, geeft aan dat de locatie deelneemt.

---

6 | Bekendheid van en deelname aan voorleesacties (pedagogisch medewerkers)

Als men deelneemt aan De Nationale Voorleesdagen, ontvangt een grote meerderheid het informatiepakket (80%). De helft van de instellingen onderneemt naar aanleiding van deze voorleesactie zo'n een tot drie activiteiten. 16% doet alleen mee aan het Voorleesontbijt, een kwart van de instellingen onderneemt meer dan drie activiteiten rondom De Nationale Voorleesdagen. Meer dan de twee derde (70%) neemt tijdens De Nationale Voorleesdagen ook contact op met een bibliotheek en/of boekhandel.

3 Voorlezen in beleids- en werkplannen

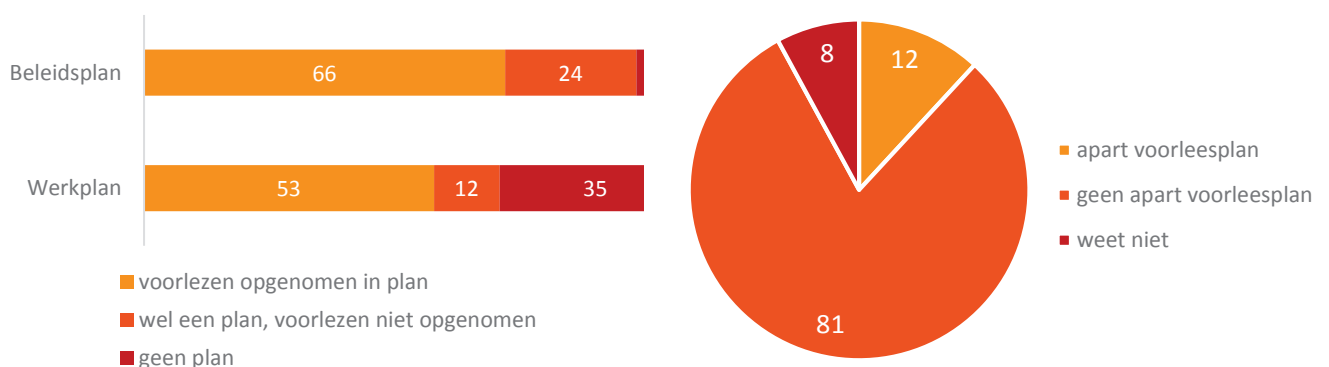
Stichting Lezen ziet graag dat (het beleid rondom) voorlezen is opgenomen in beleids-, werk- of voorleesplannen voor het kindercentrum. Dit borgt – naast onder andere een aangewezen voorleescoördinator – de voorleescultuur en stimuleert een positief voorleesklimaat. In de brochure *BoekStart in de kinderopvang – Ervaringen uit de praktijk* wordt het als volgt benadrukt: ‘Het voorleesplan is een belangrijk instrument om de aandacht voor lezen en voorlezen een vaste en structurele plek te geven in de dagelijkse gang van zaken in de kinderopvang. Zo’n plan beschrijft doel en visie van de kindercentra op het gebied van (voor)lezen. Ook staat erin beschreven op welke wijze er concreet gewerkt wordt aan het behalen van die doelen.’¹

Op een ruime meerderheid van de kindercentra is nog altijd geen voorleescoördinator aangesteld (KDV: 73%, PSZ: 68% geen voorleescoördinator). Waar wél een voorleescoördinator werkzaam is, is dit meestal een van de pedagogisch medewerkers. Eén van de BoekStart-voorwaarden is dat er een voorleescoördinator aangesteld moet zijn. Hoewel deelname aan BoekStart daadwerkelijk ook zeer vaak gepaard gaat met de aanwezigheid van een voorleescoördinator, heeft bijna een derde (31%) deze (nog) niet aangesteld.

Voorlezen vaak opgenomen in beleids- of werkplan; weinig aparte voorleesplannen

Op de meeste kindercentra is er een beleids- of werkplan, en waar dit plan aanwezig is, is voorlezen hier meestal onderdeel van. In een kwart van de beleidsplannen is voorlezen niet opgenomen; voor werkplannen geldt dat een op de tien werkplannen geen inhoud over voorlezen bevat. Dat betekent niet altijd dat er geen plannen over voorlezen bestaan: 12% van de kindercentra geeft aan een apart voorleesplan te hebben. BoekStart-locaties hebben vaker (38%) een apart voorleesplan dan locaties waar men niet met BoekStart werkt (6%). Aparte voorleesplannen worden het vaakst opgesteld door de manager van de locatie.

7 | Mate waarin voorlezen is opgenomen in een beleids- of werkplan en de aanwezigheid van een apart voorleesplan (managers)

¹ <http://www.boekstartpro.nl/page/7122/Brochures>

Wanneer voorlezen is opgenomen in een beleids- of werkplan, gaat dit vooral over het moment van voorlezen, de frequentie van voorlezen, het voorlezen van boekjes aan de hand van een overkoepelend thema en de aandacht die er via voorlezen aan taalzwakke kinderen wordt gegeven. Hieronder is de complete lijst aan antwoorden weergegeven.

---

8 | Inhoud van beleids-, werk- en voorleesplannen met betrekking tot visie op en doelstellingen van voorlezen

---

BoekStart-locaties hebben vaker dan niet-BoekStart-locaties *ouderbetrokkenheid bij voorlezen* beschreven in hun beleids-, werk- of voorleesplan (BoekStart: 55%, geen BoekStart 24%). Daarnaast beschrijven BoekStart-locaties vaker *samenwerking met andere partijen* (BoekStart: 43%, geen BoekStart 11%) en beschrijven ze vaker een *aantrekkelijke inrichting van de boekenhoek* in hun beleids-, werk- of voorleesplan (BoekStart: 55%, geen BoekStart 26%).

Op de open vraag die, voorafgaand aan de gesloten vraag, werd gesteld over wat er in de plannen beschreven staat met betrekking tot voorlezen, komt nog een aantal andere antwoorden, zoals:

“Samen, ontwikkelingsstimulans, initiatief van het kind volgen.”

“Lezen en kijken van en naar boeken bevordert de taal, maatschappelijke en culturele ontwikkeling met boeken lezen proberen wij de kinderen zo te betrekken dat ze enthousiast over het boek worden en dat zo hun interesse geprikkeld wordt.”

“Woordenschat, creativiteit, inlevingsvermogen, gezelligheid.”

“Dat we het belangrijk vinden om kinderen voor te lezen, dit proberen we meerdere keren op een dag te doen, zowel tijdens spelmomenten maar ook tijdens tafelmomenten.”

Stichting Lezen ziet, naast de opname van voorlezen in de plannen, ook graag dat er op kindercentra wordt samengewerkt met de basisschool. Dit kan door een doorgaande leeslijn vanuit de kinderopvang en de peuterspeelzaal naar groep 1 en 2 van de basisschool te hanteren. Op 18% van de kindercentra (KDV: 16%, PSZ: 36%) is hier sprake van; 51% hanteert geen doorgaande leeslijn naar de basisschool; 23% van de managers weet niet of er op hun locatie wordt gewerkt met een doorgaande leeslijn. Op BoekStart-locaties wordt vaker gewerkt met een doorgaande leeslijn naar de basisschool dan op locaties waar men niet met BoekStart werkt (BoekStart: 33%, geen BoekStart: 15%). 12% van de kindercentra is bekend met Leesplan.nl. Op locaties waar men met BoekStart werkt, is Leesplan.nl bekender (33%) dan op de overige locaties (7%).

4 Collectie en presentatie

In dit hoofdstuk gaan we in op het aantal boeken op kinderdagverblijven en peuterspeelzalen en op hoe die boeken gepresenteerd zijn. In een goed voorleesklimaat is het voor alle kinderen (ook baby's) goed mogelijk om zelf boekjes te pakken, als ze dat willen. In heel veel kindercentra is er wat betreft de boekencollectie en de presentatie daarvan sprake van een goed voorleesklimaat.

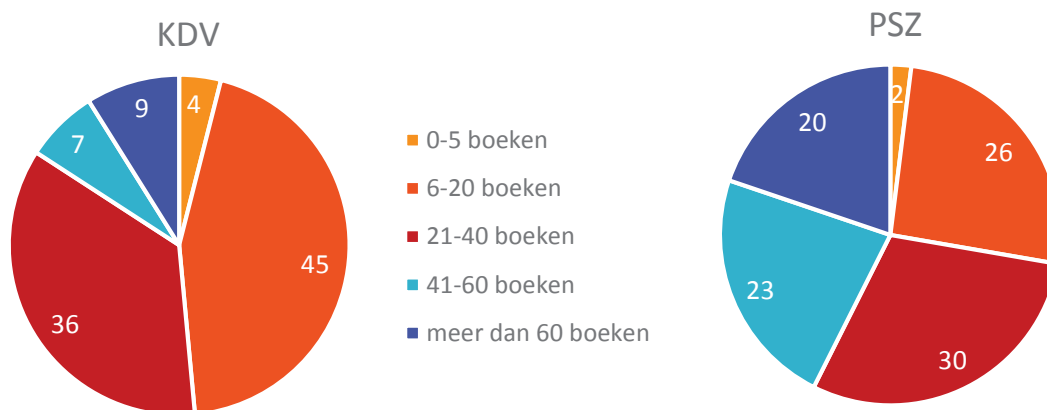
Boekencollectie in peuterspeelzalen vaak groter; boekjes zelf pakken mag bijna overal

De grootte van de boekencollectie van de kindercentra varieert: 42% heeft tussen de 6 en de 20 boeken per groep; 30% heeft tussen de 21 en 40 boeken per groep. Op peuterspeelzalen zijn vaak meer boeken aanwezig dan op kinderdagverblijven. Tussen BoekStart- en niet-BoekStart-locaties zijn er wat dit betreft geen significante verschillen gevonden.

---

9 | Grootte van de boekencollectie per groep, kinderdagverblijven versus peuterspeelzalen

---

Gemiddeld zijn er zo'n 9 babyboekjes op de groep aanwezig. Van alle kinderdagverblijven heeft 10% geen babyboekjes. Op ongeveer de helft (53%) van de kindercentra worden niet alleen fysieke boeken gebruikt, maar wordt er ook gekeken naar boekverhalen op tv of dvd. Voorbeelden daarvan zijn *Nijntje*, *Dora*, *Zandkasteel* en Disney-films. Digitale prentenboeken worden weinig bekeken: 74% van de kinderdagverblijven en 64% van de peuterspeelzalen maken hier geen gebruik van, tegen respectievelijk 21% en 36% die dat wél doen; 5% van de managers van kinderdagverblijven geeft aan dit niet te weten.

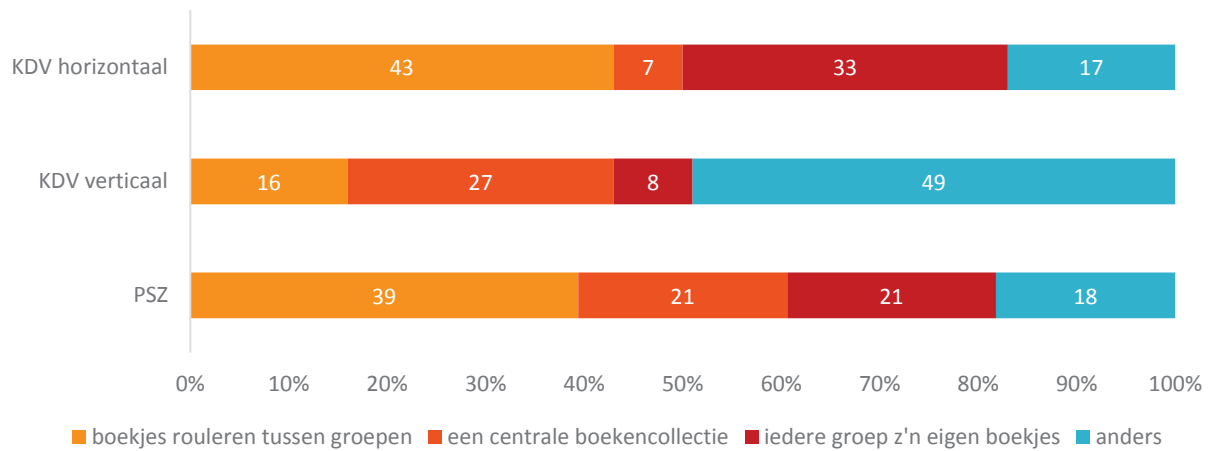
In de meeste kindercentra is het aantal boeken dat aanwezig is ongeveer gelijk aan het aantal boeken dat aanwezig is voor kinderen om zelf te pakken en te lezen. Tijdens interviews in de kwalitatieve fase zagen we dat pedagogisch medewerkers van een aantal boeken niet wilden dat ze zomaar gepakt konden worden in verband met de schade die een boek kan oplopen.

Presentatie van de boeken op veel instellingen bevorderlijk voor goed leesklimaat

In een goed voorleesklimaat staan volgens Stichting Lezen de boekjes (in een boekenhoek) op ooghoogte van de kinderen met de kaft naar voren gepresenteerd, en mogen de kinderen zelf boekjes pakken, als ze dat willen. In de meeste gevallen mogen alle kinderen zelf een boekje pakken om te gaan lezen (81%). In bijna driekwart van de gevallen (71%) staan sommige boekjes met de kaft naar voren op de boekenplank. In 58% van de gevallen staan sommige boekjes met de rug naar voren gepresenteerd. In meer dan de helft (52%) van de kindercentra staan de boekjes op ooghoogte van de kinderen.

Een ruime meerderheid van de kindercentra heeft een boekenhoek. Bij peuterspeelzalen (91%) is vaker een boekenhoek aanwezig dan bij kinderdagverblijven (72%). In het kwalitatief onderzoek zagen we dat er vaak een boekenhoek aanwezig is, maar niet altijd in de ruimte van de kinderen; in sommige gevallen is de boekenhoek op de gang. In de meeste kinderdagverblijven met horizontale groepen en peuterspeelzalen rouleren de boekjes tussen de groepen of heeft iedere groep eigen boeken. In de volgende grafiek kijken vooral de percentages bij verticale groepen af; dit betreft relatief vaak instellingen met maar één groep.

11 | Rouleren de boekjes tussen de verschillende groepen in een kindercentrum? (managers)

In meer dan driekwart van de kindercentra mogen alle kinderen zelf boekjes pakken om te lezen, als ze dat willen (zie onderstaande grafiek). Bij een op de vijf kinderdagverblijven en ongeveer een op de tien peuterspeelzalen mogen niet alle kinderen zelf boekjes pakken. Bij een heel enkel kindercentrum mogen geen van de kinderen zelf boekjes pakken. Bij de peuterspeelzalen komt het vaker voor dat alle kinderen boekjes mogen pakken dan bij de kinderdagverblijven.

12 | Mogen kinderen zelf een boekje gaan pakken om te lezen? (pedagogisch medewerkers)

In het kwalitatief onderzoek zagen we dat pedagogisch medewerkers vaak een paar boeken ‘mooi willen houden’ en die dus niet op plekken neerzetten waar de kinderen ze zelf kunnen pakken om te lezen. Uit deze boeken lezen de pedagogisch medewerkers dan zelf voor, en ze bergen ze daarna weer op in een dichte kast of niet op ooghoogte. In onderstaande tabel is een overzicht opgenomen van manieren waarop boekjes worden gepresenteerd. Te zien is dat dit op verschillende manieren gebeurt.

13 | Presentatie van de boekjes

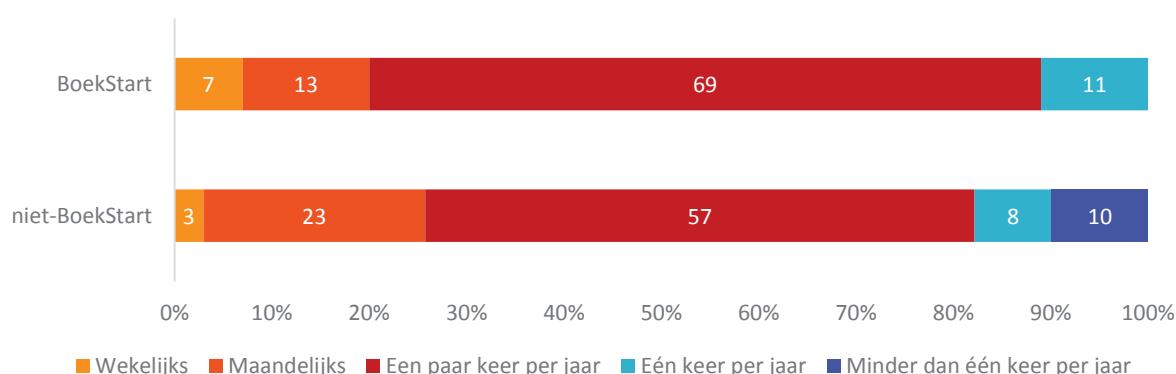
	Ja, alle boekjes	Ja, sommige boekjes	Nee
▪ Kaft naar voren op de plank	28%	43%	29%
▪ Rug naar voren op de plank	21%	37%	42%
▪ Boekjes in een mand op de grond	14%	44%	41%
▪ De boekjes in een dichte kast	4%	21%	70%
▪ De boekjes staan op ooghoogte	52%	39%	10%

Op de peuterspeelzaal staan vaker alle boekjes met de kaft naar voren (KDV: 20%, PSZ: 46%).

Een paar keer per jaar zo'n vijf tot zes nieuwe boeken

Op de meeste kindercentra worden er een paar keer per jaar nieuwe boeken aangeschaft (KDV: 93%, PSZ: 82%). Bij nog eens een op de vijf kindercentra worden maandelijks nieuwe boeken aangeschaft voor de kinderen.

14 | Hoe vaak worden er nieuwe boeken aangeschaft? (managers)

Het aantal boeken dat wordt aangeschaft, varieert. De meerderheid geeft aan één tot drie boeken aan te schaffen op het moment dat er nieuwe boeken worden gekocht (54%). Het gemiddelde aantal boeken dat wordt aangeschaft, ligt op vijf tot zes boeken per keer. Er is wat dit betreft een klein verschil tussen de kinderdagverblijven en de peuterspeelzalen. Een kinderdagverblijf koopt

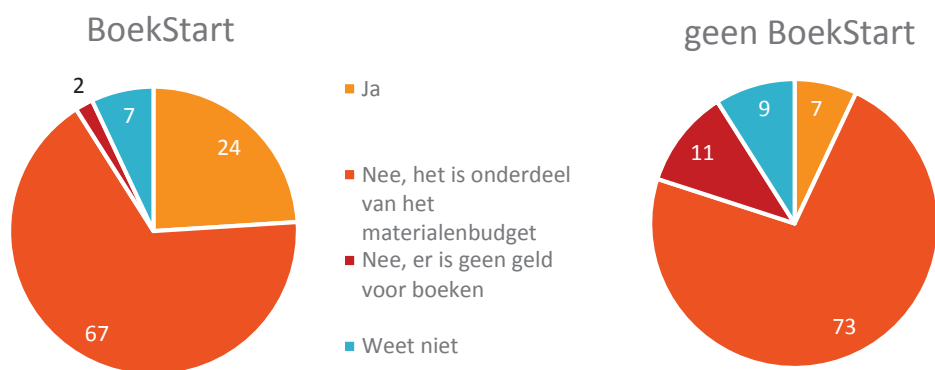
gemiddeld tussen de vijf en zes boeken per keer, een peuterspeelzaal koopt gemiddeld een boek minder.

Een van de zaken die een voorleesklimaat kunnen bevorderen, is de aanschaf van nieuwe boeken. Een geormerkt boekenbudget zorgt ervoor dat beschikbaar geld ook daadwerkelijk aan boeken wordt uitgegeven. Op locaties waar men deelneemt aan BoekStart, is er vaker een apart boekenbudget (24%) dan op locaties waar men niet deelneemt aan BoekStart (7%). Het komt echter het vaakst voor dat er geen apart boekenbudget is, maar dat dit onderdeel is van het materialenbudget.

---

15 | Geormerkt boekenbudget, BoekStart versus geen BoekStart

Het aparte boekenbudget of het gedeelte uit het materialenbudget dat aan boeken kan worden uitgegeven, bedraagt een kleine 150 euro per jaar.

5 Het voorleesritueel

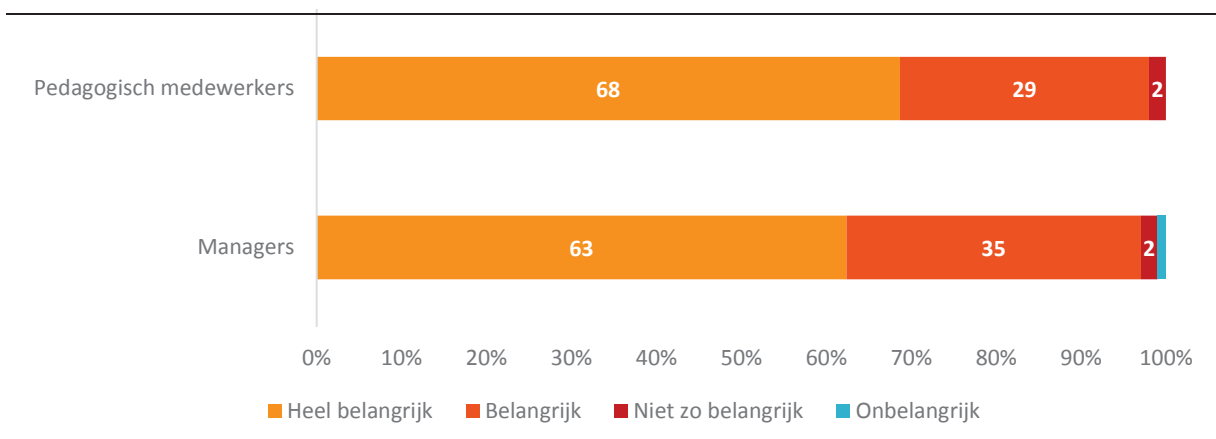
In dit hoofdstuk wordt het voorlezen op zich besproken. Bijna alle ondervraagde pedagogisch medewerkers vinden voorlezen leuk of heel leuk. Er wordt op alle kindercentra zeer regelmatig voorgelezen, en het belang hiervan voor de taalstimulering is overduidelijk. Voorlezen gaat gepaard met stemmetjes, vragen stellen en beantwoorden, napraten over het verhaal en, als taalzwakke kinderen dat nodig hebben, het verhaal voor hen herhalen en veel aanwijzen waar het over gaat. Belangrijk aandachtspunt is het feit dat pedagogisch medewerkers veel meer voordelen van voorlezen zien dan managers.

Belang van regelmatig voorlezen voor iedereen duidelijk

Regelmatig voorlezen is belangrijk voor de ontwikkeling van het taalgevoel van kinderen. Gelukkig vinden ook nagenoeg alle pedagogisch medewerkers op kindercentra voorlezen leuk. Op BoekStart-locaties vindt driekwart van de pedagogisch medewerkers voorlezen *heel* leuk, een kwart vindt het leuk. Op de overige locaties vindt ongeveer de helft van de pedagogisch medewerkers het leuk, de andere helft *heel* leuk.

Ongeveer een op de zeven pedagogisch medewerkers (14%) geeft aan dat er te weinig tijd is om voor te lezen. Slechts 4% geeft aan prioriteit te geven aan andere activiteiten dan lezen. Hoewel sommige pedagogisch medewerkers aangeven dat er te weinig tijd is, geeft nagenoeg iedereen aan voorlezen (heel) belangrijk te vinden.

16 | Hoe belangrijk vindt u regelmatig voorlezen?

Taalstimulering belangrijkste reden om voor te lezen; pedagogisch medewerkers PSZ hechten meer belang aan voorlezen dan pedagogisch medewerkers KDV

Als belangrijkste reden waarom men voorlezen zo belangrijk vindt, geven zowel pedagogisch medewerkers als managers aan dat voorlezen de taal van kinderen stimuleert (pedagogisch medewerkers: 91%, managers: 88%). Vooral managers van BoekStart-locaties zien dat voorlezen belangrijk is voor de taalstimulering van kinderen (BoekStart: 100%, geen BoekStart: 85%).

Pedagogisch medewerkers van peuterspeelzalen geven ook vaker dan pedagogisch medewerkers van kinderdagverblijven aan dat voorlezen belangrijk is voor de taalstimulering (KDV: 89%, PSZ: 97%).

Over het algemeen zien pedagogisch medewerkers van peuterspeelzalen meer voordelen van voorlezen dan pedagogisch medewerkers van kinderdagverblijven:

17 | Voordelen van voorlezen

	Kinderdagverblijf	Peuterspeelzaal
▪ belangrijk voor de cognitieve ontwikkeling	64%	76%
▪ om bekend te raken met boeken	44%	56%
▪ sociale en emotionele veiligheid op de groep	34%	46%
▪ als aanvulling thuis	9%	25%

Verder valt op dat pedagogisch medewerkers over het algemeen veel meer voordelen van voorlezen zien dan managers (zie onderstaande grafiek). Dit verschil is er ook tussen BoekStart-instellingen en niet-BoekStart-instellingen, met de uitzondering dat de managers van BoekStart-instellingen unaniem taalstimulering van kinderen als belang van voorlezen beschouwen (BoekStart: 100%, geen BoekStart: 85%) Omdat managers wel belangrijke beslissers zijn over budgetten, de aanschaf van boeken, deelname aan BoekStart en de prioriteiten in een kindercentrum, is dat een belangrijk aandachtspunt.

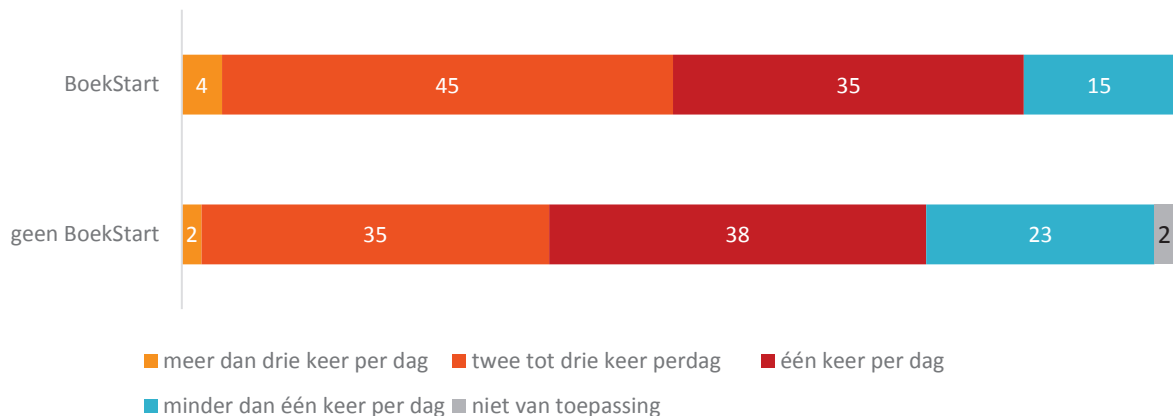
18 | Waarom vindt u voorlezen belangrijk?

Frequentie van voorlezen hoger bij BoekStart-instellingen

Er wordt zeer regelmatig voorgelezen in kindercentra, of men nu wel of niet BoekStart gebruikt. Over het algemeen wordt er in 79% van de gevallen één of meer keren per dag voorgelezen. Er wordt op BoekStart-locaties (85%) wel vaker voorgelezen dan op de overige locaties (75%). Er zijn geen belangrijke verschillen gevonden tussen voorlezen aan de verschillende leeftijden.

19 | Hoe vaak leest u voor? (pedagogisch medewerkers)

Pedagogisch medewerkers beschrijven de voorleesmomenten vaak uitgebreid. Ze geven daarbij aan dat ze vaak met de kinderen in een kring gaan zitten, vaak op de grond of op een bankje. Bij het voorlezen proberen ze het gezellig te maken en de kinderen te betrekken door middel van interactie. Hieronder een paar voorbeelden van beschrijvingen van pedagogisch medewerkers.

“kinderen zitten in een halve kring om mij heen, laat het boek eerst van de buitenkant zien, daarna lees ik het boek en laat de prenten zien, er is ruimte om in te gaan op het verhaal (interactief), het moment duurt gemiddeld 10-15 minuten, of zolang er aandacht is, noem kinderen persoonlijk bij hun naam, dit o.a. om de concentratie vast te houden, probeer ze volop bij het verhaal te betrekken”

“Wij hebben een boek dat gelinkt is aan het thema dat wij op dat moment hanteren. Meestal zit ik met een kleinere groep kinderen op de bank, ik begin met lezen en probeer de kinderen te stimuleren tot reageren. Ik vraag wat zij zien, of zij ook wel eens zoiets hebben meegemaakt als het personage in het boek. Bij de wat jongere kinderen of de kinderen die tweetalig zijn of een taalachterstand hebben benoem ik een aantal dingen kort en wijs ze aan.”

“Voornamelijk in een kleine groep, ze zijn het meest ontspannen en geïnteresseerd na een beweegmoment of eetmoment. Ik maak gebaren en geluiden en vraag kinderen wat ze denken dat er gaat gebeuren. Ik maak een gemengde groep (met rustige en drukke kinderen en kinderen die wel of geen Nederlands praten).”

“Op de peuterspeelzaal werken wij met Piramide. Daar staat twee weken een boek centraal. Het boek wordt in stappen voorgelezen. De eerste stap kennismaken met het boek. Bespreken van de voorkant. Waar zou het boek over gaan? Voorspellingen laten doen door de peuters. De tweede stap

het boek voorlezen met concrete materialen. De derde stap vragen stellen over het boek. Peuters laten voorlezen of naspelen van het boek.”

“Meestal nodig ik de kinderen uit en gaan we op de bank zitten en op het kleed. Vaak heb ik een boek gepakt gerelateerd aan het thema van dat moment maar ook pakken de kinderen zelf boekjes. Ik begin te lezen en tijdens het lezen is er tijd om op- en aanmerkingen van de kinderen te beantwoorden. Het lezen is geen een keer hetzelfde. Soms is het rumoerig op de groep, meestal zitten er zo’n 8 kinderen om mij heen tijdens het lezen. Kinderen hebben vaak veel vragen of opmerkingen en ook stel ik tijdens het lezen vragen aan de kinderen. Ook de kinderen die niet heel spraakzaam zijn probeer ik de ruimte te geven om wat te zeggen. Het lezen is echt een wisselwerking tussen de kinderen en mijzelf.”

“Kinderen vragen of je een boekje wil voorlezen, ik zie zelf een aanleiding of het is tijd om voor te lezen in de kring. In de kring zitten alle kinderen op hun stoeltjes en de juf leest voor met gebruik van wat extra materiaal zodat het verhaal meer spreekt. Als er tussendoor wordt voorgelezen pakken we het voorleeskussen en zoeken we een gezellig plekje en lezen voor aan de kinderen die willen luisteren.”

Als we kijken naar het aantal minuten dat er voorgelezen wordt, zien we dat er gemiddeld ruim 11 minuten wordt voorgelezen aan de kinderen. Op kinderdagverblijven wordt meestal iets langer voorgelezen dan op een peuterspeelzaal (KDV: 11.4 minuten, PSZ: 10.3 minuten).

Voorlezen wordt door bijna twee derde van de pedagogisch medewerkers als een groepsactiviteit beschouwd waar in ieder geval één of meerdere keren per dag aandacht aan wordt besteed. Daarnaast is er ook ruimte voor voorlezen aan gedeeltes van groepen; meer dan de helft (56%) geeft aan hier in ieder geval één keer per dag tijd voor vrij te maken.

Aan baby’s wordt vaker individueel dan in groepsverband voorgelezen. In een op de vijf kindercentra krijgen baby’s een paar keer per dag voorgelezen, terwijl het voorlezen aan meerdere baby’s tegelijk bij 15% van de instellingen meerdere keren per dag plaatsvindt. Pedagogisch medewerkers van BoekStart-instellingen lezen veel vaker voor aan baby’s dan pedagogisch medewerkers die niet bij een BoekStart-instelling werken.

---

20 | Aan wie wordt er voorgelezen?

	Een paar keer per dag	1 keer per dag	3 keer per week	1 keer per week of minder
▪ Aan de hele groep	15%	48%	13%	17%
▪ Aan een gedeelte van de groep	23%	33%	15%	21%
▪ Aan aantal baby’s in babygroep ²	15%	21%	14%	42%
▪ Aan één baby in babygroep	21%	22%	28%	19%

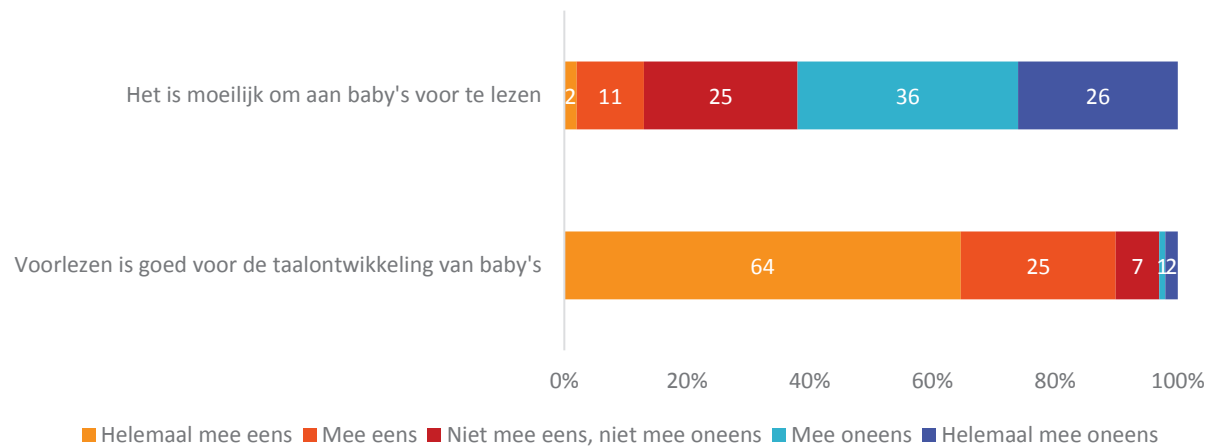
² In de onderste twee rijen van deze tabel zijn alleen de percentages opgenomen van de pedagogisch medewerkers die in een groep werken met kinderen van 0 tot 1,5 jaar.

Hoewel door minder dan de helft van de pedagogisch medewerkers wordt aangegeven dat ze minimaal één keer per dag voorlezen aan baby's, geeft bijna iedereen (89%) aan dat voorlezen wél goed is voor de taalontwikkeling van baby's. Bijna twee derde van de pedagogisch medewerkers geeft aan voorlezen aan baby's niet moeilijk te vinden.

---

21 | Stellingen over voorlezen aan baby's

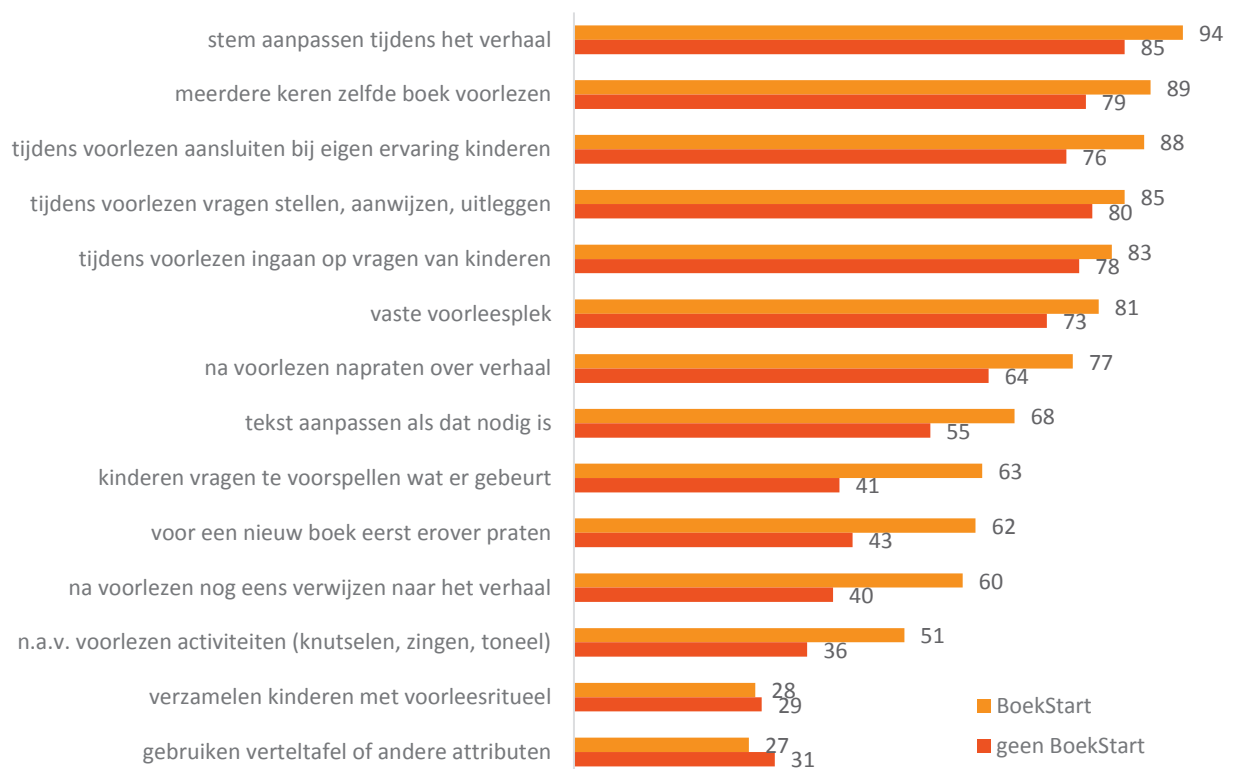

Er zijn hierbij geen significante verschillen gevonden tussen BoekStart-instellingen en de overige instellingen.

Voorlezen op vrijwel alle instellingen uitgebreid ritueel; voorbereiding vindt veel minder vaak plaats

Het voorleesritueel is, zoals uit de onderstaande grafiek blijkt, behoorlijk uitgebreid: voorlezers passen hun stem aan, herhalen boeken, proberen aan te sluiten bij de ervaring van de kinderen, stellen ondertussen vragen en praten na over het verhaal. Ook maakt een grote meerderheid gebruik van een vaste voorleesplek. De enige zaken die niet vaak gebruikt worden, zijn een vast ritueel om de kinderen te verzamelen voor het voorlezen en een verteltafel. Onderstaande percentages zijn allemaal hoog, maar op locaties waar men met BoekStart werkt, is men nog actiever dan op locaties waar men niet met BoekStart werkt.

22 | Het voorleesritueel (pedagogisch medewerkers, BoekStart versus geen BoekStart)

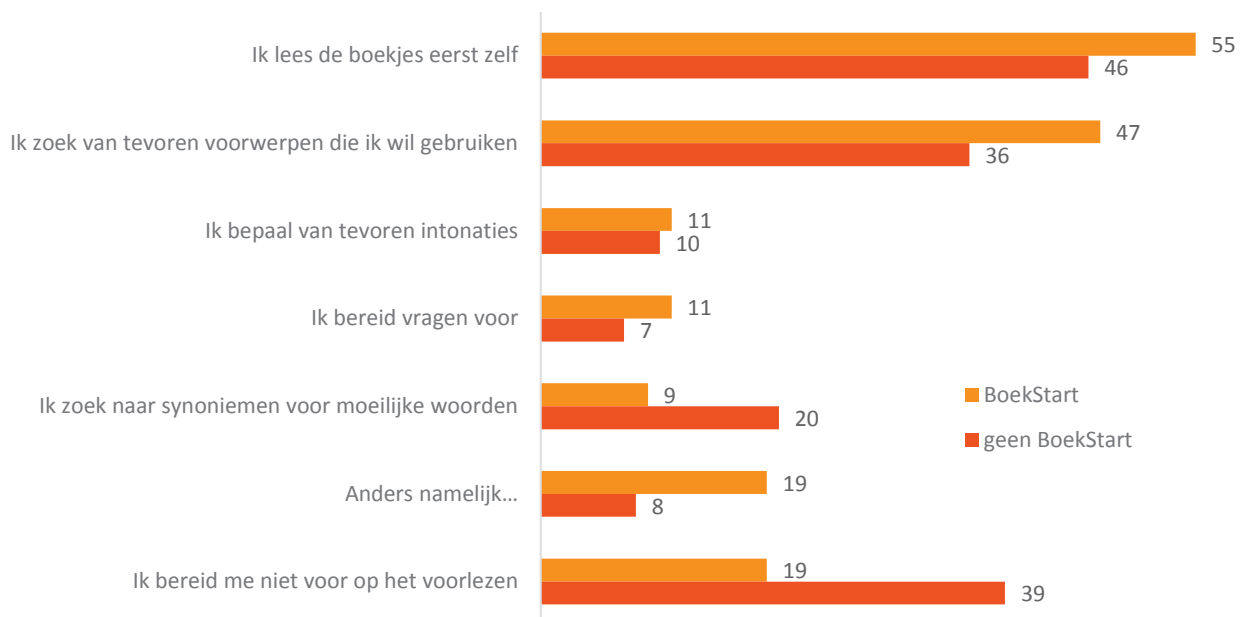

De meeste voorbereiding zit in het eerst zelf lezen van het boek en het zoeken van de juiste bij het verhaal passende voorwerpen om bij het voorlezen te gebruiken. Ongeveer de helft van de pedagogisch medewerkers op BoekStart-locaties past deze voorbereiding toe; op locaties waar men BoekStart niet gebruikt, ligt dat percentage lager. Andere voorbereidende activiteiten vinden relatief weinig plaats. Een op de vijf pedagogisch medewerkers van een BoekStart-locatie begint met voorlezen zonder voorbereiding; op de overige locaties doen twee keer zoveel pedagogisch medewerkers dat.

23| Voorbereiding op het voorlezen (pedagogisch medewerkers, BoekStart versus geen BoekStart)

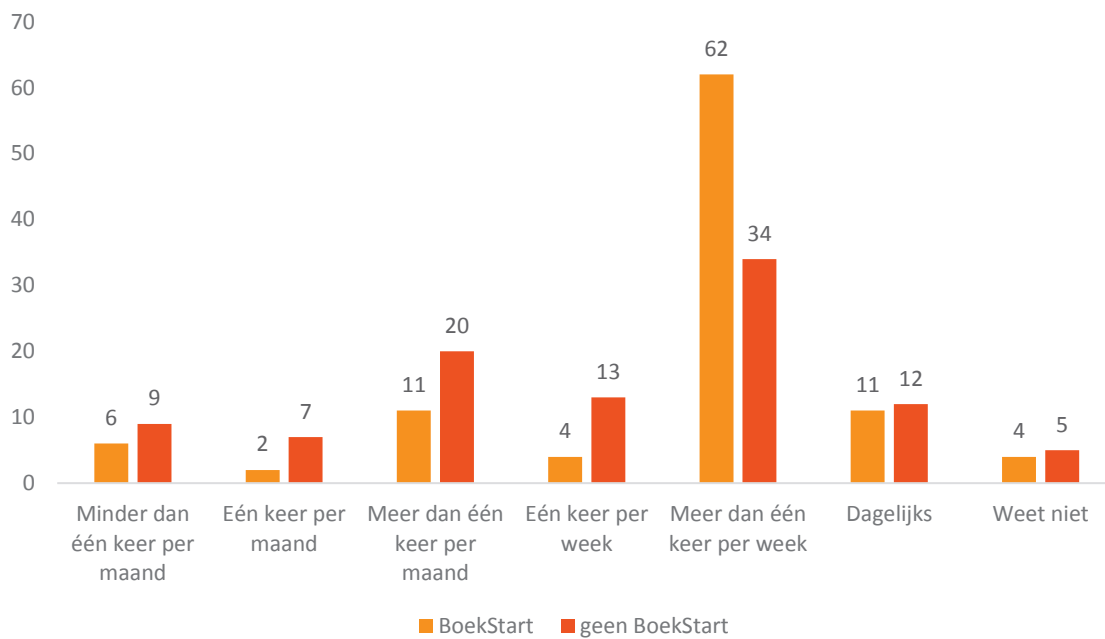

Herhaling van een verhaal zorgt voor een betere verwerking en is een goede vorm van taalstimulering. Op locaties waar men BoekStart gebruikt, geven zes op de tien pedagogisch medewerkers aan meer dan één keer per week hetzelfde verhaal te lezen. Op de overige locaties wordt door minder pedagogisch medewerkers aangegeven dat er minstens eens per week herhaald wordt.

---

24 | Herhaling van boeken (pedagogisch medewerkers)

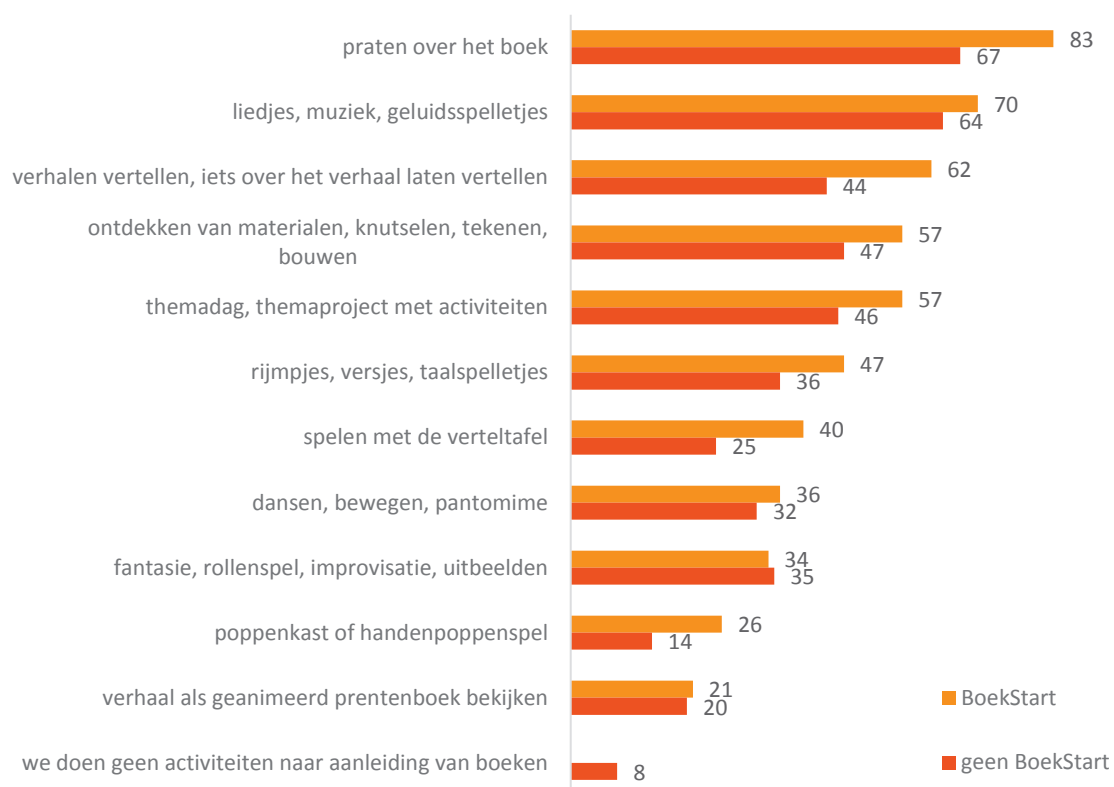

Verwerking na voorlezen uitgebreider op BoekStart-locaties

Het effect van voorlezen wordt versterkt als er tijdens of na het lezen van het boek activiteiten plaatsvinden naar aanleiding van het verhaal. In het kwalitatief onderzoek hebben we gezien dat dit op verschillende manieren gebeurt en dat dit vooral tijdens of direct na het voorlezen gebeurt. Pedagogisch medewerkers gebruiken poppen of andere voorwerpen om het verhaal uit te beelden, of ze stellen direct na het voorlezen vragen en praten met de kinderen over wat er in het verhaal gebeurt of is gebeurd. In de onderstaande figuur is te zien dat pedagogisch medewerkers op BoekStart-locaties, op alle mogelijke manieren, vaker het verhaal verwerken dan pedagogisch medewerkers op locaties waar BoekStart niet wordt gebruikt.

25 | Verwerking naar aanleiding van voorlezen, BoekStart versus geen BoekStart

Er wordt vooral over het boek gepraat of er worden liedjes gezongen naar aanleiding van het verhaal, of kinderen mogen zelf hun verhaal doen na het lezen van het boek. De verschillen tussen BoekStart-locaties en niet-BoekStart-locaties zijn vooral groot bij praten, verhalen vertellen, rijmpjes en taalspelletjes en spelen met de verteltafel. Het lijkt erop dat pedagogisch medewerkers van BoekStart-locaties naar aanleiding van het voorlezen vooral met de taalverwerking bezig zijn.

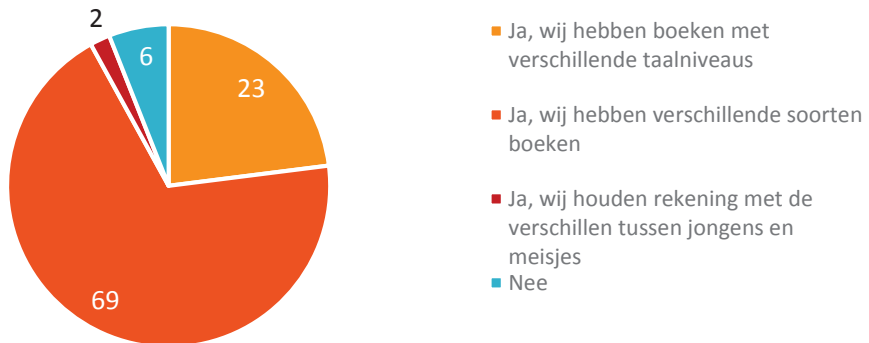

Bijna een kwart van de pedagogisch medewerkers geeft aan boeken voor verschillende taalniveaus te hebben. Meer dan twee derde van de pedagogisch medewerkers (69%) geeft aan over het algemeen verschillende soorten boeken te hebben. Slechts 6% geeft aan niet rekening te houden met verschillende interesses.

---

26 | Rekening houden met verschillende interesses (pedagogisch medewerkers)

Aanpak taalzwakke kinderen actiever op BoekStart-locaties

Op kindercentra waar kinderen zitten met een andere moedertaal of met een taalachterstand kan een pedagogisch medewerker het voorleesritueel aanpassen op deze kinderen. In de grafiek hierna is te zien dat men tijdens het voorlezen vooral veel aanwijst en uitbeeldt waar het verhaal over gaat, en dat taalzwakkere kinderen ook in kleinere groepjes of individueel voorgelezen worden. Op locaties waar men met BoekStart werkt, worden vaker maatregelen genomen om de taalachterstand aan te pakken dan op niet-BoekStart-locaties. Zo wordt er vaker aangewezen, benoemd, herhaald (70% versus 56%), wordt er vaker in kleinere groepen of individueel voorgelezen (60% versus 44%) en vinden er vaker veel activiteiten plaats naar aanleiding van het verhaal (30% versus 14%). Het komt weinig voor dat er wel taalzwakke kinderen aanwezig zijn maar dat deze geen speciale aandacht krijgen rondom voorlezen en taalstimulering.

---

27 | Aanpak voor taalzwakkere kinderen, BoekStart versus geen BoekStart

---

In de aanpak van taalachterstand is er een opvallend verschil waar te nemen met de meting van 2012. Destijds gaven bijna alle peuterspeelzalen en bijna driekwart van de kinderdagverblijven aan dat zij aansluiten bij het Nederlandse taalniveau van deze kinderen. In 2016 geeft nog maar een op de vijf instellingen dit aan. De andere manieren om de taalachterstand aan te pakken, staan nog min of meer in dezelfde volgorde, maar dit aspect is een stuk gezakt in de rangorde.

6 Deskundigheidsbevordering

Deskundigheidsbevordering van medewerkers in de vorm van het raadplegen van achtergrondliteratuur of deelname aan cursussen kan bijdragen aan een beter voorleesklimaat. Pedagogisch medewerkers zijn bescheiden: ze vinden zichzelf ‘redelijk’ deskundig. De deskundigheid is lang niet altijd afkomstig uit cursussen; de behoefte aan cursussen is ook niet bij iedereen aanwezig.

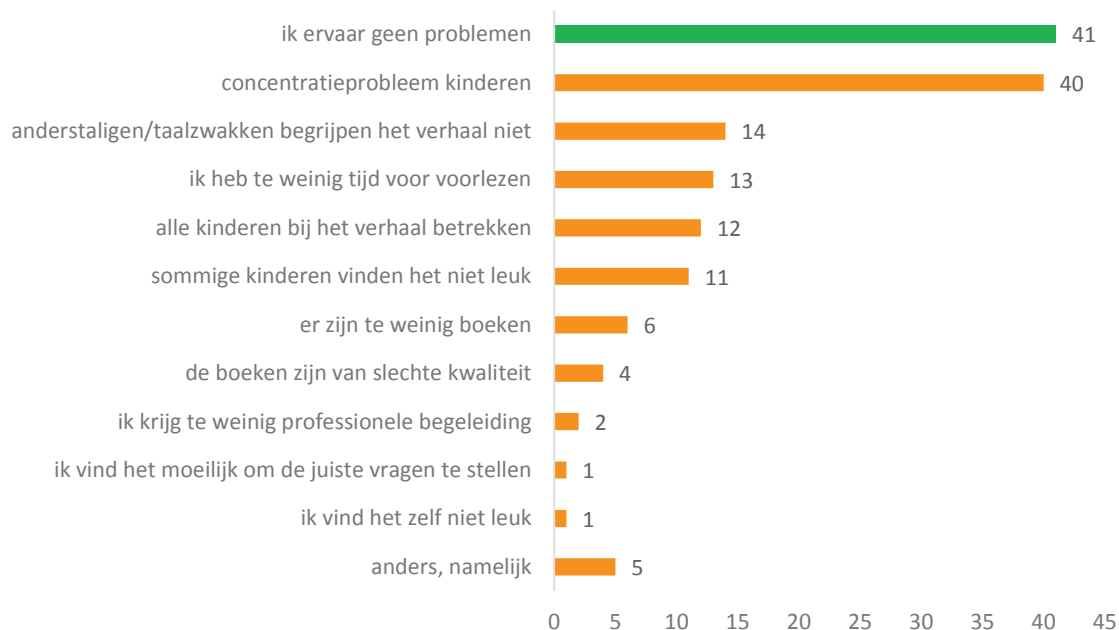
Spanningsboog van de kinderen is het lastigst bij voorlezen; boekenaanbod of begeleiding is nauwelijks een probleem

Een deel van de pedagogisch medewerkers (41%) geeft aan geen enkel probleem te ervaren bij het voorlezen. Het grootste probleem dat de overige pedagogisch medewerkers ervaren, is dat kinderen zich niet zo lang kunnen concentreren (40%). Dat anderstalige kinderen of taalzwakke kinderen het verhaal niet goed begrijpen, wordt door 14% als probleem ervaren. Tijd is ook voor een klein deel (13%) een knelpunt. Andere factoren – zoals het boekenaanbod, de kwaliteit van de boeken en het ontbreken van begeleiding – worden nauwelijks genoemd als probleem. Hieronder is de complete lijst aan antwoorden opgenomen.

28| Problemen waar pedagogisch medewerkers tegenaan lopen bij voorlezen

---

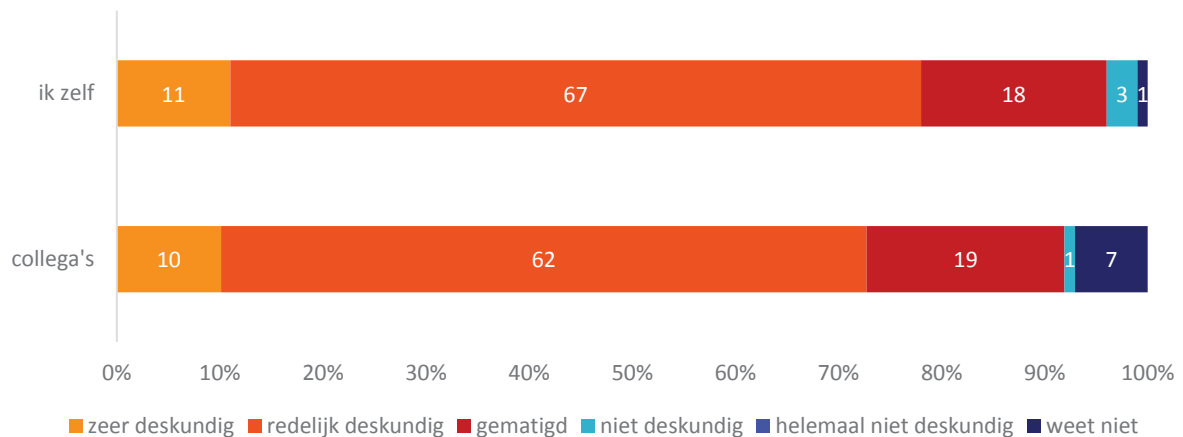

In bovenstaande grafiek zien we dat slechts enkele pedagogisch medewerkers zeggen voorlezen niet leuk te vinden (1%). Op de vraag aan de pedagogisch medewerkers of zij zélf graag lezen, antwoordt een groter deel (15%) dat men hier niet van houdt. De overigen lezen ‘graag’ (54%) of ‘best graag’ (30%).

Pedagogisch medewerkers vinden zichzelf redelijk deskundig, raadplegen af en toe websites en hebben lang niet altijd een cursus gevolgd

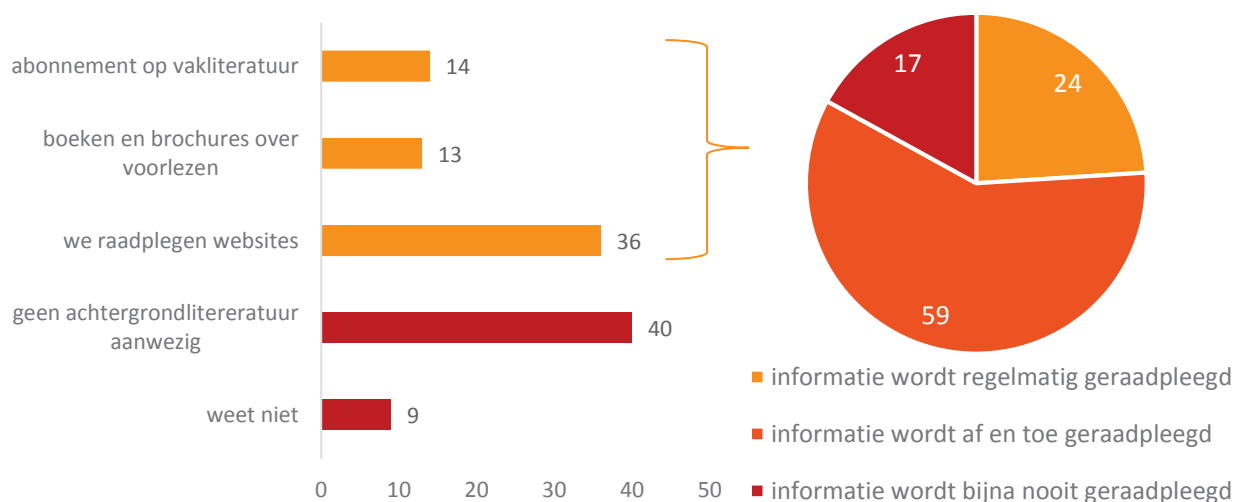
Het merendeel van de pedagogisch medewerkers vindt zichzelf (67%) en collega's (62%) redelijk deskundig als het gaat om voorlezen. Een op de tien pedagogisch medewerkers zegt van zichzelf (11%) of collega's (10%) dat zij zeer deskundig zijn met betrekking tot voorlezen.

29 | Vinden pedagogisch medewerkers zichzelf en collega's deskundig genoeg met betrekking tot voorlezen?

Managers geven redelijk vaak aan dat er achtergrondliteratuur wordt geraadpleegd door de pedagogisch medewerkers. Voornamelijk gaat het hierbij om websites. Het percentage managers dat aangeeft dat er in het centrum brochures of abonnementen op vakliteratuur zijn, is gering.

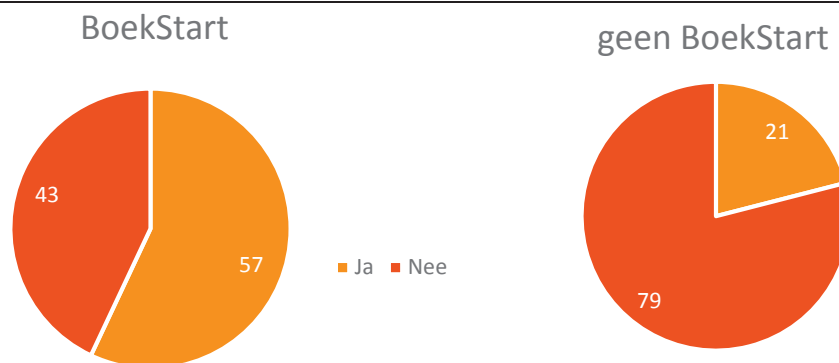
30 | Aanwezigheid van achtergrondliteratuur en het gebruik ervan door pedagogisch medewerkers (managers)

BoekStart-locaties: veel vaker geschoold personeel op gebied van voorlezen en taalstimulering

Er is een groot verschil in het aandeel geschoolde medewerkers tussen locaties waar men BoekStart gebruikt en locaties waar men dit niet doet. Op BoekStart-locaties heeft ruim de helft van de pedagogisch medewerkers een voorlees- of taalstimuleringscursus gevolgd, tegen een op de vijf medewerkers van locaties waar BoekStart niet wordt gebruikt.

31 | Hebt u zelf een voorlees/taalstimuleringscursus gevolgd?

Overall bekeken, geven nog altijd ruim zeven op de tien pedagogisch medewerkers aan geen voorleescursus te hebben gevolgd. Ook geven zes op de tien managers van kindercentra aan dat hun kindercentrum niet heeft deelgenomen aan scholing over taalstimulering of leesbevordering.

32 | Deelname aan cursussen/scholing over taalstimulering, leesbevordering, voorlezen

Let op: Tussen haakjes staat 'pedagogisch medewerkers' of 'managers'. Dit betekent niet dat zij de cursus/scholing hebben gevolgd, maar aan wie de vraag is gesteld. Pedagogisch medewerkers kregen de vraag: 'Heeft u zelf een voorleescursus gevolgd?' Managers beantwoordden de vraag: 'Heeft uw kindercentrum deelgenomen aan scholing over taalstimulering en/of leesbevordering?'

Bijna iedereen van de groep die een voorleescursus heeft gevolgd (90%) vindt zichzelf redelijk tot zeer deskundig in het voorlezen. Van de pedagogisch medewerkers die geen cursus hebben gevolgd,

vindt 74% zichzelf redelijk tot zeer deskundig in het voorlezen. Meer dan een vijfde van deze groep (21%) ziet zichzelf als ‘gematigd’ als het gaat over deskundigheid op het gebied van voorlezen.

Pedagogisch medewerkers die cursussen hebben gevolgd (27%), volgden met name ‘interactief voorlezen’, BoekStart of een programma via de VVE (voor- en vroegschoolse educatie) of de bibliotheek. Hieronder is in een wordcloud te zien welke woorden het meest zijn gebruikt bij het beantwoorden van de open vraag.

33 | *Cursussen die pedagogisch medewerkers volgden (wordcloud van meest genoemde antwoorden op open vraag)*

Managers die aangeven dat hun kindercentrum heeft deelgenomen aan scholing op het gebied van taalstimulering (9%), leesbevordering (9%) of op beide gebieden (21%), noemen vooral BoekStart, ‘interactief voorlezen’ en trainingen via de bibliotheek, het VVE-programma, *Tink* en *Kiki*.

34 | *Scholing die kindercentra volgens managers hebben gevolgd over taalstimulering of leesbevordering (wordcloud van meest genoemde antwoorden op open vraag)*

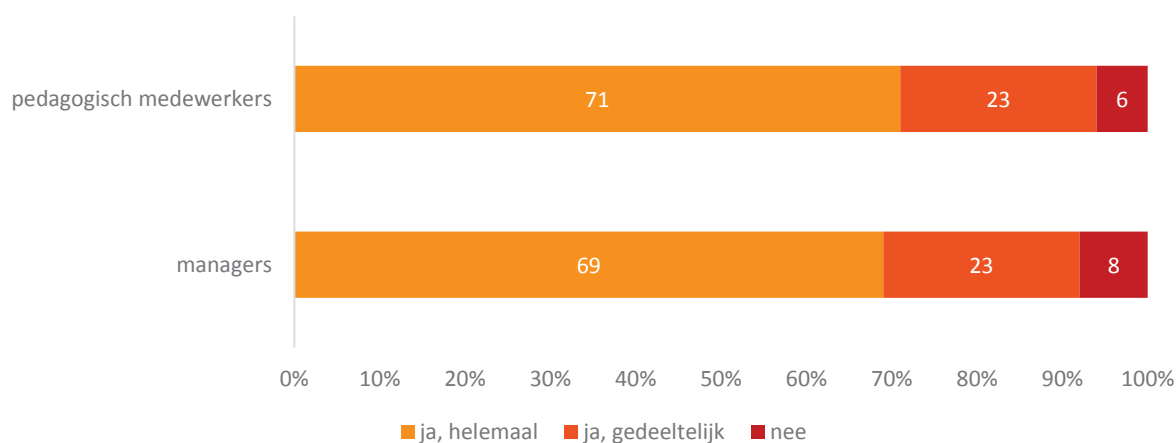

Hoewel we zagen dat lang niet iedereen cursussen heeft gevolgd, zijn er maar weinig pedagogisch medewerkers of managers die het nut van voorlees- of taalstimuleringscursussen niet begrijpen (resp. 6% en 8%). Toch is ook lang niet iedereen volledig overtuigd: een kwart ziet hier 'redelijk' het nut van in. De meerderheid kan het volledig begrijpen dat een voorlees- of taalstimuleringscursus nuttig is.

---

35 | Begrip van het nut van voorlees- of taalstimuleringscursussen

---

Voor zowel managers als pedagogisch medewerkers van BoekStart-instellingen geldt dat zij vaker het nut van voorlees-/taalstimuleringscursussen helemaal begrijpen dan managers en pedagogisch medewerkers van niet-BoekStart-instellingen (managers BoekStart: 98%, niet-BoekStart: 62% – pedagogisch medewerkers BoekStart: 87%, niet-BoekStart: 68%).

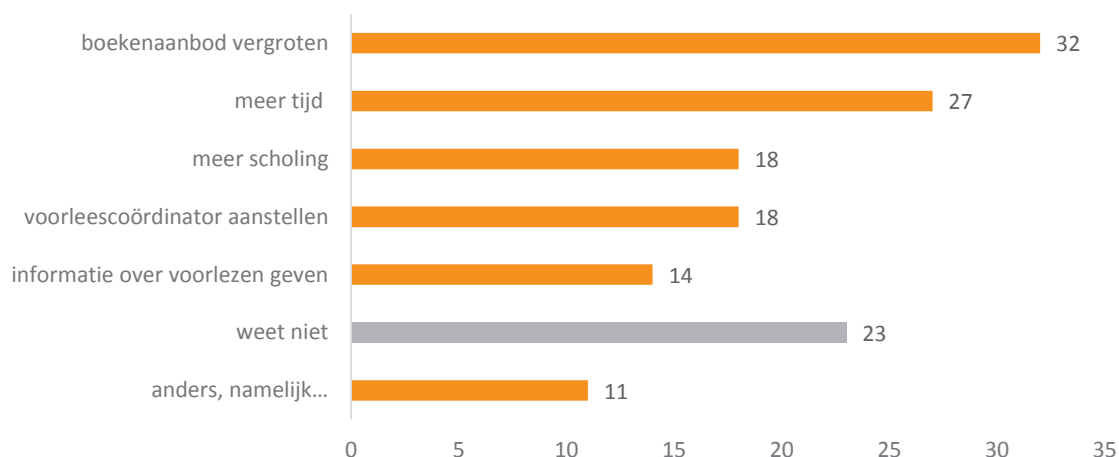
Pedagogisch medewerker heeft het liefst meer boeken en meer tijd

Als er meer boeken zouden zijn en als er meer tijd voor vrijgemaakt zou worden, zou het voor de pedagogisch medewerker makkelijker zijn om voor te lezen. Ook geeft bijna een op de vijf pedagogisch medewerkers aan dat voorlezen makkelijker wordt gemaakt als er een voorleescoördinator wordt aangesteld of als er meer aan scholing zou worden gedaan. Bijna een kwart weet niet goed hoe voorlezen makkelijker gemaakt zou kunnen worden. Dat betekent niet dat de problemen groot zijn; eerder zagen we al dat 41% van de pedagogisch medewerkers aangeven dat zij geen problemen ondervinden bij het voorlezen.

---

36 | Hoe kan een instelling voorlezen makkelijker maken voor de pedagogisch medewerker?

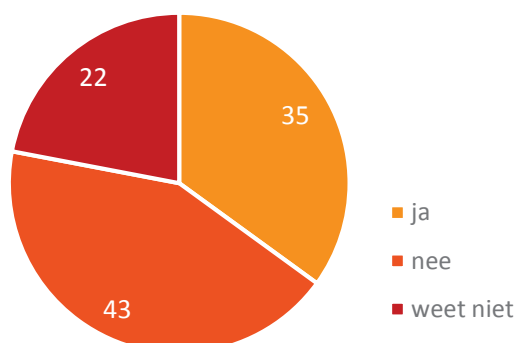
Pedagogisch medewerkers van kinderdagverblijven geven aan dat vooral het verschaffen van informatie over voorlezen één van de dingen is die gedaan kunnen worden om het voorlezen makkelijker te maken (KDV: 17%, PSZ: 8%). Pedagogisch medewerkers op peuterspeelzalen vinden juist dat er meer tijd moet komen voor voorlezen (KDV: 23%, PSZ: 35%).

In onderstaande figuur is te zien dat de behoefte aan meer kennis of vaardigheden met betrekking tot leesbevordering en voorlezen aan kinderen bij ongeveer een op de drie pedagogisch medewerkers aanwezig is. Het lijkt erop dat pedagogisch medewerkers bij BoekStart-instellingen iets meer behoefte hebben aan kennis of vaardigheden met betrekking tot leesbevordering (BoekStart: 47%, geen BoekStart: 33%). Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat deze groep zich meer bewust is van het belang van leesbevordering en daardoor meer behoefte heeft aan extra kennis of vaardigheden.

---

37 | Behoefte aan meer kennis of vaardigheden met betrekking tot leesbevordering en voorlezen

---

De pedagogisch medewerkers die behoefte hebben aan meer kennis of vaardigheden, geven een grote verscheidenheid aan antwoorden. Veel genoemd worden praktische tips over interactief voorlezen en intonatie, maar ook over hoe anderstalige kinderen het best voor te lezen of te betrekken bij het voorlezen. Een enkeling noemt uit zichzelf de cursus BoekStart en wil graag voorleescoördinator worden. Hieronder zijn een aantal van de gegeven antwoorden weergegeven.

Aan wat voor soort kennis of vaardigheden hebben pedagogisch medewerkers behoefte?

- Meer kennis over duidelijke uitspraak
- Taal stimuleren van kinderen met een taalachterstand
- Digitaal voorlezen en voorlezen spannend maken en interactief voorlezen.
- Hoe ik anderstalige kinderen nog beter kan stimuleren naar het verhaal te luisteren en mee te doen.
- Eventueel de cursus BoekStart of een cursus om voorleescoördinator te worden
- Meer praktische tips op de doelgroep gericht
- Cursus voorleescoördinator
- Welke boeken voor welke leeftijd geschikt zijn
- Meer verdiepen in hoe voor te lezen en bij voorlezen met kinderen met een taalachterstand

7 Samenwerking

Deelname aan BoekStart betekent samenwerking met de bibliotheek. Ook instellingen waar niet met BoekStart wordt gewerkt, hebben samenwerkingsverbanden met bibliotheken. De samenwerking met de bibliotheek bestaat vooral uit het lenen van boeken en de bibliotheek bezoeken.

Samenwerking met ouders vindt veel vaker plaats op BoekStart-locaties dan op de overige locaties.

Samenwerking met bibliotheken uit zich vooral in boeken lenen en de bibliotheek bezoeken met de kinderen

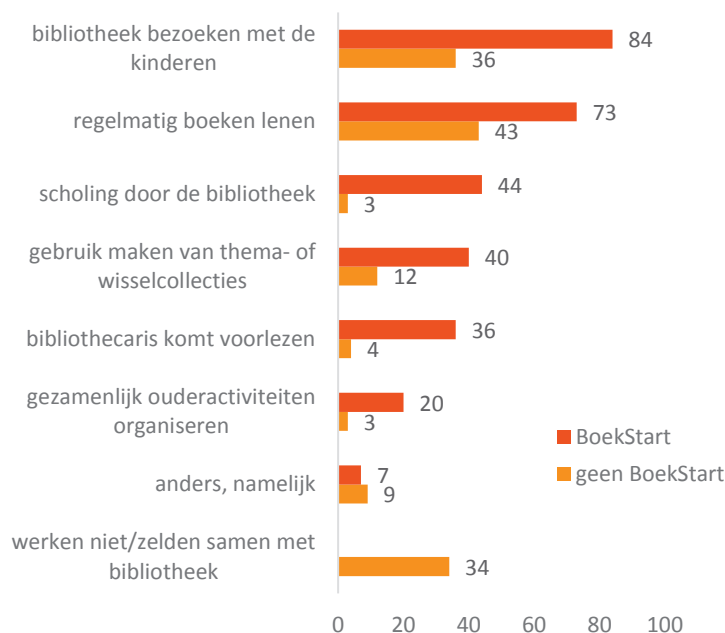
Een ruime meerderheid van de kindercentra werkt samen met de bibliotheek. 28% van de kindercentra (KDV: 29%, PSZ: 18%) zegt zelden of nooit samen te werken met de bibliotheek. Dat percentage lijkt iets hoger dan in 2012 (KDV: 23%, PSZ: 9%).

De samenwerking uit zich, zo is te zien in de figuur hieronder, vooral in het lenen van boeken en het bezoeken van de bibliotheek met de kinderen. Er zijn duidelijke verschillen tussen BoekStart-instellingen en instellingen zonder BoekStart. Meer dan een derde van de instellingen zonder BoekStart geeft aan niet of zelden met een bibliotheek samen te werken. Daar tegenover staat dat geen enkele BoekStart-instelling dit aangeeft. Bij alle antwoordopties blijken de verschillen tussen BoekStart-instellingen en de overige instellingen heel groot.

---

38 | Samenwerking met de bibliotheek

In totaal werkt 15% van de instellingen samen met nog andere organisaties dan de bibliotheek. Het is niet zo dat de instellingen die *niet* met een bibliotheek samenwerken *wel* met andere instellingen samenwerken. Het zijn vooral BoekStart-instellingen die naast een samenwerking met een

bibliotheek nog een ander samenwerkingsverband hebben. Voorbeelden van andere instellingen waarmee men samenwerkt, zijn basisscholen, logopedisten en plaatselijke boekwinkels.

Ouders worden actiever betrokken bij voorlezen op BoekStart-instellingen

Ouderbetrokkenheid is een van de pijlers van BoekStart. Stichting Lezen ziet graag dat ouders betrokken worden bij voorlezen en dat ouders vanuit de kindercentra gestimuleerd worden om thuis (vaker) voor te lezen. Onderstaande figuur laat zien dat er wat dit betreft op kindercentra vooral schriftelijke informatie wordt gegeven en dat pedagogisch medewerkers de ouders wijzen op de mogelijkheden om lid te worden van de bibliotheek. Ongeveer de helft van de BoekStart-locaties geeft voorlees- en/of boekentips aan ouders. De verschillen tussen BoekStart-locaties en de overige locaties zijn over het algemeen vrij groot: medewerkers van BoekStart-locaties doen meer om ouders bij het voorlezen te betrekken en hen te stimuleren. Een op de vijf overige instellingen betreft ouders niet bij het voorlezen en de stimulering daarvan; op BoekStart-locaties is dat aandeel aanzienlijk lager (4%).

39 | Ouderbetrokkenheid, BoekStart versus geen BoekStart

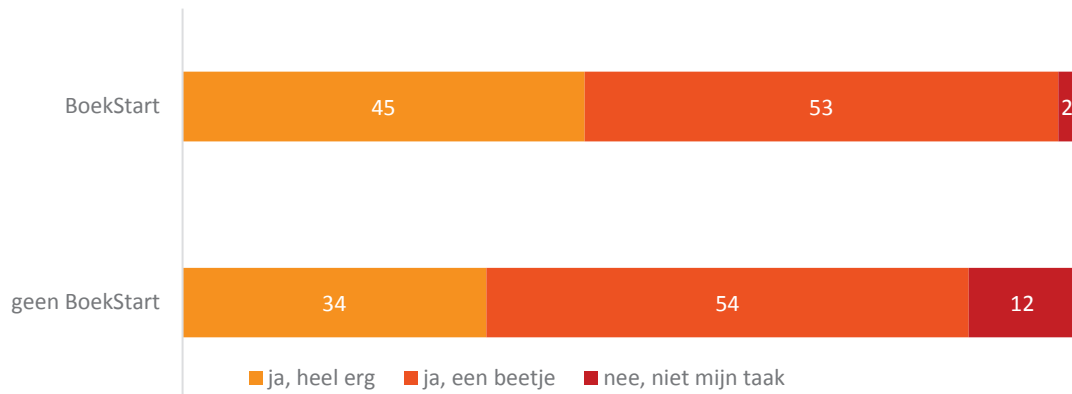
Niet alle ouders zijn zich evenveel bewust van het belang van voorlezen. De medewerkers van kinderdagverblijven en peuterspeelzalen zouden het belang van (thuis) voorlezen kunnen benadrukken, in de hoop dat hiervan een stimulerende werking uitgaat. Over het algemeen zien pedagogisch medewerkers van kindercentra dit 'een beetje' als hun taak. Pedagogisch medewerkers

werkzaam bij BoekStart-instellingen beschouwen dit vaker duidelijk als hun taak dan pedagogisch medewerkers van de overige instellingen.

---

40 | *Is het de taak van de pedagogisch medewerker om ouders bewust te maken van het belang van voorlezen? BoekStart versus geen BoekStart*

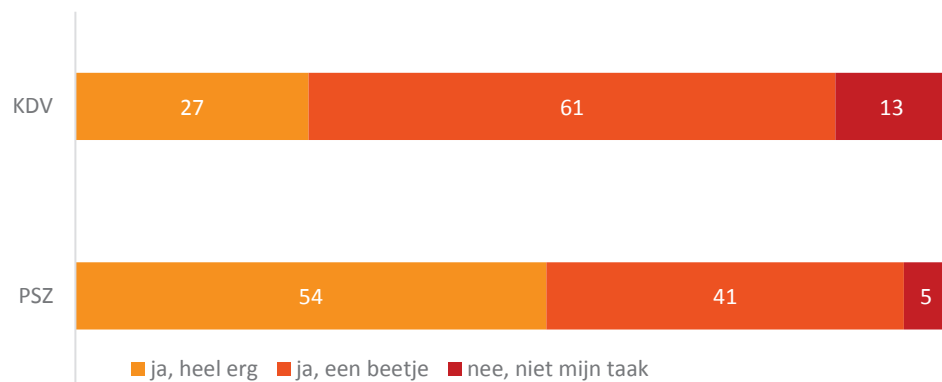

Ook het verschil tussen kinderdagverblijven en peuterspeelzalen is hier opvallend. Zeer veel pedagogisch medewerkers vinden het wel op z'n minst 'een beetje' hun taak, maar pedagogisch medewerkers op peuterspeelzalen vinden het vaker 'heel erg' hun taak om ouders bewust te maken van het belang van voorlezen.

---

41 | *Is het de taak van de pedagogisch medewerker om ouders bewust te maken van het belang van voorlezen? Kinderdagverblijven versus peuterspeelzalen*

Weet een pedagogisch medewerker dan ook of en hoe vaak er thuis wordt voorgelezen? Ongeveer de helft (46%) van hen zegt redelijk op de hoogte te zijn; een op de tien zegt hier (zeer) goed zicht op te hebben; ruim een derde weet niet echt of helemaal niet of er wordt voorgelezen thuis. Hierbij maakt al of niet BoekStart of de soort instelling weinig verschil.

8 BoekStart in de kinderopvang

In dit korte laatste hoofdstuk gaan we in op het BoekStart-programma en op wat BoekStart de managers en pedagogisch medewerkers naar hun mening heeft opgeleverd. Ook geven we weer wat de suggesties zijn van de BoekStart-gebruikers om het programma te verbeteren.

BoekStart leidt tot meer boeken, vaker voorlezen, meer samenwerking en meer scholing

De locaties die deelnemen aan BoekStart in de kinderopvang zijn sinds het begin van hun deelname bijna allemaal een of meer zaken anders gaan doen. Slechts 9% geeft aan geen zaken anders te zijn gaan doen. Op de helft van de locaties is de boekencollectie uitgebreid en wordt er vaker voorgelezen. Ook is er in vier op de tien gevallen sprake van een intensievere samenwerking met de bibliotheek en van meer aandacht voor de kwaliteit van het voorlezen. Door nog relatief weinig managers wordt aangegeven dat BoekStart heeft geleid tot ook meer aandacht voor ouderbetrokkenheid.

---

42 | Wat managers anders zijn gaan doen sinds zij deelnemen aan BoekStart in de kinderopvang

---

De pedagogisch medewerkers zijn iets voorzichtiger in het aangeven van wat zij anders zijn gaan doen sinds hun locatie met BoekStart is gaan werken. De helft van hen geeft aan nu vaker voor te lezen, en een groot deel van hen doet dat nu ook op een andere manier dan voorheen. Bijna een kwart van de pedagogisch medewerkers zegt door BoekStart nu ook aan baby's te zijn gaan voorlezen.

---

43 | Wat pedagogisch medewerkers anders zijn gaan doen sinds zij deelnemen aan BoekStart in de kinderopvang

---

Verbetersuggesties voor BoekStart: Maak het bekender en toegankelijker

Wanneer managers gevraagd wordt naar verbetersuggesties voor BoekStart in de kinderopvang, valt vooral op dat zij het hebben over de bekendheid en toegankelijkheid van het programma. Eerder zagen we ook al in de cijfers over bekendheid en deelname dat er op dit terrein een kans ligt. Inhoudelijke suggesties zijn er weinig. Men wil vooral dat BoekStart in de kinderopvang voor meer instellingen (en gastouders) bereikbaar wordt. Eén van de managers geeft aan dat dit niet altijd mogelijk is:

“Ja de toegankelijkheid. Helaas is het in veel gemeentes nog niet mogelijk.”

Enkele andere citaten:

“Jaarlijkse bijeenkomst voor voorleescoördinatoren inplannen met als bespreekpunten:

- stand van zaken op de vestigingen
- laatste nieuws vanuit BoekStart (lokaal en landelijk)

Met als doelen:

- voorlezen op de kaart zetten
- opfrissen kennis

- verbinding met elkaar”

“Veel meer aandacht eraan geven.”

“Zorgen voor meer bekendheid en toegankelijkheid.”

“Breder kijken en de gastouders meenemen. Per groep kan het zo anders zijn. Omdat je andere kinderen hebt die andere dingen van je vragen.”

“Meer onder de aandacht brengen bij de kinderdagverblijven.”

“Aan het einde van BoekStart in de kinderopvang kregen we met het hele team een cursus interactief voorlezen. Dit ging gepaard met heel veel filmpjes en een paar kleine opdrachten. Ik heb daarna de *Tink*-training gevolgd, waarin communicatie en interactief voorlezen uitgebreid aan bod kwam. Ik heb toen meer tips gekregen over hoe interactief voor te lezen; daar had ik meer aan dan bij BoekStart.”

“Het werkt heel goed. En de bibliotheek werkt geweldig mee, dat is wel de belangrijkste voorwaarde, anders werkt het niet.”

9 Conclusie

Op veel kindercentra is er sprake van een positief voorleesklimaat; verankering in beleid kan beter

In kindercentra (kinderdagverblijven en peuterspeelzalen) is het over het algemeen goed gesteld met het voorlezen. Pedagogisch medewerkers en managers vinden regelmatig voorlezen belangrijk, voornamelijk in het kader van de taalstimulering. Voorlezen gebeurt in veel gevallen (acht op de tien instellingen) dan ook een of meer keren per dag. Op peuterspeelzalen zijn vaak wat meer boekjes aanwezig dan in kinderdagverblijven. De boeken staan in veel gevallen, op beide typen kindercentra, in een boekenhoek, veelal op ooghoogte. In driekwart tot 90% van de kindercentra mogen alle kinderen zelf boekjes pakken om te lezen, als ze dat willen. Pedagogisch medewerkers vinden voorlezen niet alleen belangrijk maar ook leuk, maar zijn soms wat bescheiden in hun oordeel over hun eigen deskundigheid; het merendeel van hen vindt zichzelf *redelijk* deskundig in het voorlezen.

Voorlezen in de kindercentra is een actieve bezigheid. Er is sprake van een uitgebreid voorleesritueel en veel verwerking naar aanleiding van het voorlezen. Het lijkt soms echter nog wel te ontbreken aan de randvoorwaarden van een goed voorleesklimaat, zoals Stichting Lezen die definieert. Er gebeurt veel in de groep, maar er wordt minder aandacht besteed en ook minder belang gehecht aan de verankering van voorlezen in beleid. Juist dit soort factoren zorgt ervoor dat het voorleesklimaat ook op lange termijn goed geborgd wordt, en dat er niet alleen wordt nagedacht over de frequentie en de voorleesmomenten, maar ook over leesbevordering en de kwaliteit van het voorlezen in bredere zin.

BoekStart in de kinderopvang: meer boeken, vaker voorlezen, meer aandacht voor beleid en scholing, vaker samenwerking

In kindercentra waar men werkt met BoekStart is er meer aandacht voor de verankering van voorlezen in het beleid dan in de overige kindercentra. BoekStart-instellingen hebben vaker een voorleescoördinator, een apart voorleesplan, een geormerkt budget voor boeken, meer pedagogisch medewerkers die een voorlees-/taalstimuleringscursus hebben gevolgd en een sterkere samenwerking met de bibliotheek. Deze structurele aanpak voor voorlezen, ook beleidsmatig, lijkt ervoor te zorgen dat het er in BoekStart-instellingen ook op de groep daadwerkelijk iets anders aan toegaat: er wordt vaker voorgelezen, ook vaker aan baby's, en het voorleesritueel en de verwerking naar aanleiding van het voorlezen zijn uitgebreider. Er is bovendien meer aandacht voor taalzwakke kinderen en ouderbetrokkenheid.

Verbetering BoekStart-programma: voorleescoördinatoren en voorleesplannen op alle BoekStart-instellingen; meer aandacht voor ouderbetrokkenheid en taalzwakke kinderen

Hoewel er op BoekStart-instellingen sprake is van een (zeer) positief voorleesklimaat, is er vanuit dit onderzoek een aantal aandachtspunten voor het programma te formuleren. Iedere instelling die werkt met BoekStart zou een voorleescoördinator en een voorleesplan moeten hebben (dit zijn vaste elementen van het programma). Dit is echter niet altijd het geval. En hoewel er bij BoekStart-instellingen ten opzichte van de overige instellingen relatief veel aandacht wordt besteed aan ouderbetrokkenheid en extra ondersteuning van taalzwakke kinderen, is deze aandacht in absolute zin nog steeds redelijk beperkt. Er valt winst te behalen in zowel het verbeteren van deze aspecten in

de kindercentra als in de bewustwording bij kindercentra dat deze aspecten bijdragen aan een beter voorleesklimaat.

Het is belangrijk dat de bibliotheek er goed op toeziet dat de kinderopvanginstellingen bekend zijn met alle verschillende elementen van BoekStart en deze ook zoveel mogelijk uitvoeren (bijvoorbeeld: altijd een voorleescoördinator aanstellen). Ook is het belangrijk dat er herhaalde aandacht wordt besteed aan het programma. Sommige pedagogisch medewerkers die zijn aangesteld als voorleescoördinator of die een cursus interactief voorlezen hebben gevolgd, stromen wellicht uit. Het is dus zaak dat ook nieuwe pedagogisch medewerkers met het programma in aanraking komen. Daarnaast kan nog sterker worden ingezet op het onder de aandacht brengen van ouderbetrokkenheid en het stimuleren van taalzwakke kinderen, en op het vergroten van de deskundigheid op dit gebied.

Geen grote verschuivingen ten opzichte van 2012

Als we de resultaten van de huidige meting vergelijken met die van de meting van 2012, zijn er weinig opvallende verschillen waar te nemen. Het belang dat aan voorlezen wordt gehecht, is nog altijd zeer groot en taalstimulering staat nog steeds op één als reden om voor te lezen. Ook het voorleesgedrag in de kindercentra (frequentie, routine, ritueel) is vergelijkbaar met dat van vier jaar geleden.

Op sommige punten zijn er wel verschillen waar te nemen. Zo is er in 2016 volgens minder kindercentra sprake van een doorgaande leeslijn naar de basisschool. Ook lijkt het erop dat er iets minder frequent boeken worden aangeschaft, en dat er ook wat minder boeken aanwezig zijn. Dit laatste geldt vooral voor de kinderdagverblijven; op peuterspeelzalen is de situatie gelijk gebleven.

De samenwerking met de bibliotheken ziet er in grote lijnen nog hetzelfde uit, al is er in 2016 vaker aangegeven dat men de bibliotheek bezocht dan dat er boeken werden geleend; in 2012 was dat andersom. Wel is het aandeel kindercentra dat aangeeft samen te werken met een bibliotheek iets gedaald ten opzichte van 2012.

Voorlezen is een van de middelen om taalachterstand aan te pakken bij kinderen. In grote lijnen doen voorlezende pedagogisch medewerkers dit op een zelfde manier als in 2012. Er is één opvallend verschil. Dit betreft het aansluiten bij het Nederlandse taalniveau van taalzwakke kinderen. In 2012 stond dit een stuk hoger in de rangorde dan in 2016. De lijst wordt in beide metingen overigens aangevoerd door veel aanwijzen en herhalen, en in kleinere groepjes en individueel lezen.

Ouderbetrokkenheid is voor een goed voorleesklimaat een belangrijk punt, geeft Stichting Lezen aan. In zowel 2012 als in 2016 benoemen we dit als aandachtspunten om bij de kindercentra te benadrukken, omdat lang niet alle kindercentra ouderbetrokkenheid associëren met een positief voorleesklimaat. Instellingen die werken met BoekStart, zijn hier vaker van doordrongen dan instellingen die niet met BoekStart werken. Een opvallend en positief verschil met de vorige meting is dat er in 2016 veel vaker verschillen zijn tussen BoekStart-instellingen en de overige instellingen in de mate waarin ouders worden betrokken bij het voorlezen. In 2012 zagen we een BoekStart-effect bij de nieuwsbrief en bij het stimuleren van voorlezen thuis. In 2016 zien we deze effecten ook, maar er zijn ook verschillen tussen BoekStart-instellingen en de overige instellingen als het gaat om de volgende onderwerpen: ouders wijzen op de mogelijkheden bij de bibliotheek, voorleestips geven,

met ouders praten over boeken, ouders vragen om boeken mee te nemen van huis naar de opvang of andersom.

o n d e r z o e k s p u b l i c a t i e

Lezen

STICHTING LEZEN

Nieuwe Prinsengracht 89

1018 VR Amsterdam

lezen.nl